HUMANIST

MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

de Getemperde Vergelding
van Jan Leijten

Leve het escapisme

Bewust kinderloos
temidden van de babyboom

NUMMER 5 MEI 1999 PRIJS: F 5,95

De **HUMANIST** is een tijdschrift over mensen en hun keuzes in het leven. Het blad wordt uitgegeven door het Humanistisch Verbond en kent naast lid-abonnees ook 'gewone' abonnees. De onafhankelijkheid van de redactie is gewaarborgd in een redactiestatuut.

De **HUMANIST** zoekt een

REDACTEUR (M/V)

voor een dag in de week (7,2 uur)

Wij zoeken een ervaren journalist met visie op het maken van een tijdschrift. De nieuwe redacteur doet originele artikelvoorstellen, begeleidt zelfstandig auteurs, schrijft geregeld voor de Humanist en denkt mee over de formule. Gezien de samenstelling van de redactie nodigen we zeker ook mannen uit te solliciteren. Salariëring is maximaal ƒ1207,- per maand.

Bel voor meer informatie met de hoofdredacteur, Marjan Slob, telefoon 020 - 521 90 31.

Sollicitaties met c.v. kunt u tot uiterlijk 10 mei sturen naar Humanist, Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam.

Deeltijd Opleidingen

Psycho-Sociale Wetenschappen & Counseling

In september1999 begint een nieuw studiejaar **psychosociaal werk**; inmiddels het **24-ste,** waarvoor men zich kan aanmelden.
Deze 3 1/2 jarige opleiding is bedoeld voor diegenen die de hulpverlening of begeleiding op psychosociaal vlak op een **professioneel** niveau willen brengen en voor diegenen die op een **effectieve** en **humane** wijze anderen hulp willen verlenen of willen begeleiden.

Daarnaast start de 4-jarige opleiding **psychologie.** Het 1e jaar is gemeenschappelijk. De opleiding is bedoeld voor mensen die zich diepgaand en op **integrale** wijze in de kennis van het menselijk gedrag willen scholen en deze **praktisch** toepasbaar willen maken.

Dit particulier opleidingsinstituut, met een gerenom-meerd docenten- en trainerscorps, kenmerkt zich door een **brede** aanpak en een combinatie van **klassieke** en **holistische** benaderingen met een sterk **praktijkgericht** accent.

De opleidingen zijn op HBO-niveau. In beginsel is een vooropleiding op HAVO / MBO of vergelijkbaar niveau en een minimum leeftijd van 21 jr. vereist. De **colleges/workshops** worden om de14 dagen in Utrecht op de zaterdagen gegeven (18 x). De **trainingsweekenden** (6 x) worden regionaal op diverse plaatsen in het land gegeven.

Daarnaast zijn er **gespecialiseerde opleidingen** te volgen**:**

- kunstzinnige counseling (1jr)
- lichaamsgerichte counseling (1,5 jr)
- transpersoonlijke counseling (1,5 jr)
- creatieve loopbaan counseling (1,5 jr)
- psychosociaal therapeut (2 jr)
- psychosociaal trainer/coach (2 jr)

Voor meer informatie en voor een **brochure** en/ of het volgen van een **informatiedag (5 juni)**, kunt U zich op werkdagen wenden tot onderstaand adres.

Stichting Psycho-Sociale Opleidingen

Wijnesteinlaan 4, 3525 AL, Utrecht, telefoon 030-2803819
www.spso.nl

in dit nummer

Vreedzaam verliezen

'We helpen pas als jullie geweld-dadig worden'. Dat lijkt de boodschap van de internationale gemeenschap aan de Kosovaren. Het failliet van geweldloos verzet? Vijf reacties.

PAGINA 4

Verlangen naar het paradijs

Een vage onrust stuwt ons naar het verre buitenland. Escapisme? Nou en!

PAGINA 8

Dodelijke hulp

Mensen die dood willen omdat ze psychisch lijden stellen hulpverleners voor een probleem. De visie van een psycholoog - en de praktijk van een 'counselor'.

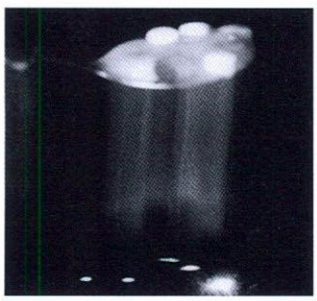

PAGINA 14

Voor mij geen baby

Nederland beleeft een baby-boom. Toch zijn er nog steeds mensen die principieel geen kinderen willen. De motieven op een rijtje.

PAGINA 24

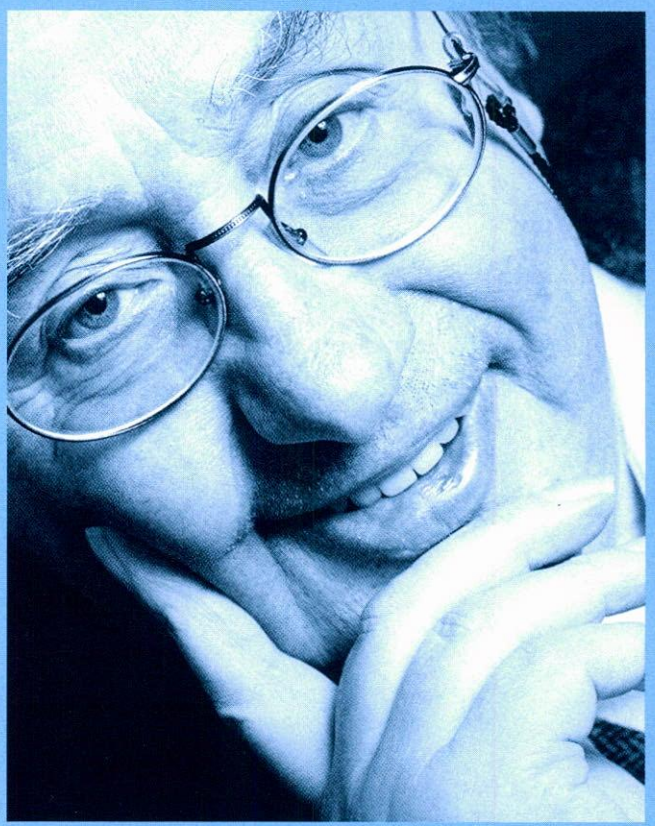

'Recht is getemperde vergelding'

Rechters moeten een zo laag mogelijk straf opleggen, vindt jurist en publicist Jan Leijten, want 'een rechter mag geen fabrikant van leed zijn'. Anderzijds moeten kansarme zwarte jongeren niet zeuren over klassejustitie. De kans dat zij tegen de lamp lopen is relatief groot, maar 'dat is niet onrechtvaardig'. Een gesprek.

PAGINA 26

en verder

Deugd voor de 21ste eeuw	17
Drugskenner Jaap van der Haar	18
Serie: Het Keerpunt	22
Nieuws	32
Denken & Doen	34
Colofon/Cryptogram	38

Hoe zinnig is vreedzaam ver

FOTO: CLEMENS RIKKEN/HH

Tibetaanse vrouwen met een foto van de Dalai Lama

Pas toen de Kosovaren naar de wapens grepen, kwam de internationale gemeenschap in actie. Los van de wijsheid van de NAVO-actie lijkt het signaal aan onderdrukte groepen duidelijk: wil je serieus genomen worden, ga dan maar gelijk schieten. Het failliet van geweldloos verzet? Vijf reacties.

Régine Dugardyn

Sinds Milosevic de Albanezen hun autonome status ontnam en hen *en masse* uit overheidsfuncties ontsloeg, hebben de Kosovo-Albanezen geweldloos verzet gepleegd. Vanaf 1990 richtten ze een parallelle staat op met eigen scholen, klinieken en een eigen belastingssysteem. Het lukte hen zelfs twee keer om parallelle verkiezingen te organiseren. Toen er in 1997 nog steeds geen verandering kwam in de politieke situatie, begon de aanhang van hun pacifistisch leider Ibrahim Rugova af te brokkelen en groeide de steun voor de verzetsorganisatie UÇK. Die ging steeds vaker over tot gewelddadige acties. Zoals bekend sloegen de Serviërs keihard terug en escaleerde de situatie. Eind maart greep de NAVO in.

Is geweldloos verzet een zinloze strategie geworden? Kunnen onderdrukte volkeren maar beter afzien van deze humane optie en naar de wapens grijpen om een ingreep van de internationale gemeenschap af te dwingen? De crisis in Kosovo maakt die vraag actueler dan ooit. De Kosovo-Albanezen hebben immers pas serieuze aandacht voor hun zaak gekregen toen hun verzet tegen de Serviërs gewelddadig werd.

De *Humanist* legde de vraag of geweldloos verzet nog wel zin heeft voor aan vijf mensen die zich in hun dagelijks leven bezig houden met (internationale) politiek, mensenrechten en veiligheid. Hun antwoorden variëren van pragmatisch tot idealistisch, van afstandelijk tot emotioneel.

Biologische reactie

Franë Paloka, medewerker van de Coordinatieraad Albanese Organisaties in Nederland, woont dertien jaar in Nederland:
"Ongeveer twee jaar geleden raakte ons geduld op. Toen hebben we tegen Milosevic gezegd: 'Je kunt ons blijven doden, maar pas op, we slaan terug'. Vorig jaar kwam het tot openlijk geweld toen Milosevic onze dorpen ging platbranden.
Vreedzaam verzet is altijd de beste oplossing, maar als je aangevallen wordt, moet je je wel verdedigen. Zeker als je weet waartoe Milosevic in staat is, bijvoorbeeld in Sarajevo of in Srebrenica. In zo'n situatie heeft het geen zin meer om over geweldloosheid te praten. Als je zo bedreigd wordt, is het bijna een biologische reactie om jezelf te willen verdedigen. Een vader kan toch niet zomaar toekijken hoe zijn vrouw en kinderen worden vermoord?
Wat andere onderdrukte volkeren betreft: als zij het geweld dat hun wordt aangedaan niet meer kunnen verdragen, dan begrijp ik best dat ze geweld willen gebruiken. Om te voorkomen dat ze hun toevlucht tot geweld nemen, moet de internationale gemeenschap eerder te hulp schieten.
De Europese politiek is heel zwak geweest door zolang te wachten voor ze ging ingrijpen in Kosovo.
Nee, ik ben niet teleurgesteld in de geweldloze aanpak van Rugova. Als hij in de tijd van de oorlog in Bosnië en Kroatië slaags was geraakt met de Serviërs, dan was er al lang geen Albanees meer in Kosovo geweest. Geen enkele van de Albanese leiders heeft mij teleurgesteld. Ze hebben allemaal hun best gedaan. En speciaal tegen de *Humanist*, het blad van de humanisten, wil ik zeggen: waar geen wapens zijn, is geen geweld. De NAVO is nu bezig om de wapens van Milosevic uit te schakelen."

Gedeelde verantwoordelijkheid

Martha Meijer, directeur van het Humanistisch Overleg Mensenrechten:

"Hoe kun je mensenrechten inzetten in geweldloos verzet? Dat thema stond centraal in de trainingen die ik vanuit het HOM en het HIVOS verzorgd heb voor mensenrechtenactivisten in Kosovo. Ik besprak met hen onder meer het belang van het precies documenteren van schendingen van mensenrechten. Zodat andere organisaties, bijvoorbeeld Amnesty International, daarmee aan de slag kunnen. In totaal ben ik drie keer in Kosovo geweest. Ik heb de activisten voor het laatst intensief gesproken eind 1997. Sommigen zeiden toen: 'We kunnen niet anders dan naar de wapens grijpen'. Maar de meeste Albanezen die ik sprak, waren tot 1997 zeer principieel vóór geweldloos verzet. En zeer principieel vóór onafhankelijkheid. Ik heb vaak gezegd dat ze tussendoelen moesten stellen, bijvoorbeeld autonomie. Maar behalve in vertrouwelijke gesprekken, was dat onbespreekbaar. In de Kosovaarse samenleving is de houding nog vaak: we hebben één vijand en we hebben één standpunt.

Die twee principiële standpunten, vóór onafhankelijkheid en vóór geweldloosheid, blijken uiteindelijk niet samen te gaan. Maar met hun parallelle samenleving hebben de Kosovaren wel bewezen dat mensen psychologisch in staat zijn om een geweldloze aanpak op te brengen. De uiteindelijke escalatie betekent niet het failliet van het geweldloos verzet. Het is mis gegaan bij de internationale gemeenschap. Die had veel eerder het probleem van de Kosovo-Albanezen aan de orde moeten stellen. Iedere keer dat ik uit Kosovo terugkwam, heb ik de publiciteit gezocht, maar de media toonden geen belangstelling.

Voor Kosovo zie ik nu geen vreedzame alternatieven meer. Toch kan ik niet afstappen van geweldloos verzet als zinvolle strategie. Als ik dat wel doe, moet ik het idee van mensenrechten laten varen. Dat wil ik niet. Maar vanuit Nederland ga ik niet tegen onderdrukte groepen verkondigen dat ze geweldloos moeten blijven. Ze kunnen daar zelf heel goed over oordelen.

Als het instrument mensenrechten niet meer werkt om de onderdrukking van bevolkingsgroepen in een bepaald land aan te pakken, wordt dat een gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle staten. Niet alleen Turkije is bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de Koerden, niet alleen China voor de Tibetanen. Om een voorbeeld te noemen: onze koningin gaat naar China. Kennelijk vinden we de situatie van de Tibetanen dus niet belangrijk genoeg om van een staatsbezoek af te zien. Ik zou graag zien dat men bij afwegingen als 'Wel of geen staatsbezoek?' meer gewicht toekent aan mensenrechten."

Kinderen in Kosovo demonstreren voor een onafhankelijke republiek

FOTO: CHRISTOPH PUSCHNER/HH

Principes en pragmatisme

Tsering Jampa, voorzitter van *Tibet Support Group Nederland*, vluchtte op haar derde met haar ouders naar India en woont sinds 1982 in Nederland:

"Geweldloosheid zit in mijn bloed, door de traditie en het geloof waar ik uit voortkom. Het is een belangrijk principe voor de Tibetanen. Toch is onze strijd niet alleen een kwestie van traditie en principe, maar ook van pragmatisme. We kunnen niet tegen de Chinezen op. Daarom probeert de Dalai Lama al tien jaar lang te onderhandelen met de Chinese overheid. Niet over onafhankelijkheid, want dat is niet haalbaar, maar over autonomie. Omdat die onderhandelingen niets opleveren, raken vooral Tibetaanse jongeren gefrustreerd. Sommigen vinden dat ze met geweld meer aandacht kunnen krijgen voor hun zaak. Dat is begrijpelijk. Je ziet het overal gebeuren: in Tsjetsjenië, Abhasië en Oost-Timor.

Toch denk ik niet dat geweld werkt. Kijk maar naar Kosovo: geweld roept alleen meer geweld op. Nu is de internationale gemeenschap alleen maar bezig om het geweld te stoppen en kijkt ze niet naar de oorzaken ervan. Het echte onderwerp, de schending van de mensenrechten in Kosovo, verdwijnt naar de achtergrond.

Geweldloosheid wordt vaak geassocieerd met passiviteit. Maar dat klopt niet. De *Tibet*

Ook de ASN Bank maakt vuile handen

De ASN Bank weet dat mensen in de Derde Wereld graag de handen uit de mouwen steken voor een betere toekomst. Daarom stimuleert de ASN Bank bijvoorbeeld eerlijke handel met ontwikkelingslanden. En werken we samen met organisaties die de mensen daar leren hun eigen boontjes te doppen. Zo investeren we bewust in een duurzame samenleving. En dat loont. Oók voor onze ruim 140.000 spaarders en beleggers hier in Nederland.

Duurzaam belegd, eerlijk verdiend

De ASN Bank is een bijzondere bank, die de haar toevertrouwde gelden (zo'n *f* 2 miljard) investeert in zaken die een positieve invloed hebben op de kwaliteit van het leven en de samenleving. Dat klinkt idealistisch en dat is het ook.
Wat overigens niet wil zeggen dat idealisme, investeren en renderen niet uitstekend kunnen samengaan. Onze spaarvormen bieden prima rentes, en het rendement van het beursgenoteerde ASN Aandelenfonds overvleugelt al enige tijd de MSCI World Index. Logisch, want bedrijven die produceren op basis van maatschappelijke normen, kijken verder dan de korte termijn, lijden minder onder sociale conflicten en milieuclaims en hebben lagere kosten voor door de overheid voorgeschreven investeringen. Tel uit uw winst.

De unieke criteria van de ASN Bank

De ASN Bank doet ethisch beleggen er niet een beetje bij, maar het zit ons al sinds de oprichting in 1960 in het bloed. Mensenrechten, natuur en milieu, de Derde Wereld en het algemeen welzijn van mens en dier zijn enkele van onze toetsstenen bij investeringen. Zodat u zeker weet dat u geen aandeel heeft in pakweg kinderarbeid, de wapenindustrie, nucleaire industrie of bio-industrie als u bankzaken met ons doet.

Sparen, beleggen, hypotheken, spaarverzekeringen

Ziedaar de productgroepen die de ASN Bank u vanuit haar centrale kantoor in Den Haag aanbiedt. Zonder omwegen, makkelijk, snel en discreet. Storten en opnemen doet u gewoon thuis, via uw huidige bank- of girorekening.
Wilt u meer weten over de ASN Bank, onze opvattingen en de specifieke producten? Vul dan snel de bon in.

ASN Bank

DUURZAAM BELEGD, EERLIJK VERDIEND

Ja, ik ben geïnteresseerd in de visie en aanpak van de ASN Bank en in:

- ☐ ASN Sparen
- ☐ ASN Beleggen
- ☐ ASN Hypotheken
- ☐ ASN Spaarverzekeringen

Naam

m/v

Adres

Postcode

Plaats

Telefoon

907-01

Stuur deze bon in een ongefrankeerde envelop naar de **ASN Bank**,
Antwoordnummer 1188, 2501 WB Den Haag.
Faxen kan ook: 070 - 361 79 48.
Of bel gratis de ASN Informatie- en advieslijn (van maandag t/m vrijdag tussen 8.30 - 17.00 uur):

BEL GRATIS 0800-0380

Support Group schrijft bijvoorbeeld brieven naar allerlei instanties, en informeert politici en andere belangstellenden over het lijden van het Tibetaanse volk. Een paar weken geleden hadden we een bijeenkomst met een ambtenaar van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Onze boodschap aan minister Van Aartsen was: 'Alstublieft, als u uw Chinese collega's ontmoet, vraag hen dan om met de Dalai Lama te praten en stel de mensenrechten aan de orde. De *Support Group* staat voor honderd procent achter het Nederlands staatsbezoek aan China. Want alleen via de dialoog kan er iets bereikt worden. Met diplomatie kies je voor de lange termijn, maar onderweg richt je minder lijden aan dan met geweld."

Boze wereld

Cees Homan, generaal-majoor buiten dienst der mariniers, als onderzoeker verbonden aan het Instituut Clingendael op het gebied van vrede en veiligheid:
"Wat de Kosovo-Albanezen hebben ondernomen, beantwoordt niet echt aan de definitie van geweldloos verzet. Geweldloos verzet betekent dat je van te voren aan de bezetter te kennen geeft dat je alle wapens inlevert en geen enkele medewerking zult verlenen. Hierdoor wordt het weinig profijtelijk om een land binnen te vallen. De Kosovaren deden aan sociale verdediging. Ze werkten niet alleen niet mee, maar maakten ook gebruik van stakingen en sabotages.
Los van die definitiekwestie vind ik geweld geen oplossing voor de problemen van Kosovo-Albanezen of andere minderheden. Mijn voorkeur gaat uit naar wat tegenwoordig conflictpreventie van de OVSE (Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa) heet. Als commissaris voor de nationale minderheden van de OVSE reist de heer Van der Stoel door heel Europa. Hij heeft al heel wat voor elkaar gekregen, onder meer voor de Hongaren in Roemenië. Zij hebben nu meer rechten en een betere positie. Dat is mede gelukt doordat Roemenië tot de NAVO wil toetreden. De NAVO stelt als eis aan haar aspirant-leden dat ze geen problemen hebben met hun minderheden.
Ook buiten Europa lijkt de weg van het geweld mij weinig vruchtbaar voor onderdrukte volkeren. Wat ik van de situatie in Tibet vind? Gewelddadig verzet heeft daar geen zin. China heeft een grote militaire macht en is ook niet vies van repressieve maatregelen. En laten we eerlijk zijn: het westen zal nooit en te nimmer bereid zijn om daar te interveniëren. Het perspectief van de Tibetanen is somber. Maar dat geldt voor wel meer groeperingen in deze boze wereld."

Geen alternatief

Marijke Vos, Tweede Kamerlid en woordvoerder van GroenLinks voor de Kosovo-crisis:
"Geweldloos verzet heeft perspectieven en moet dat blijven hebben. De crisis in Kosovo laat eens te meer zien dat het erg moeilijk is om via geweld een oplossing te brengen. Dat er pas internationale aandacht voor Kosovo kwam toen de UÇK op het toneel verscheen, komt omdat de crisis daar te lang is genegeerd door andere landen. Men had veel eerder met diplomatieke acties moeten beginnen en andere geweldloze middelen moeten inzetten, zoals economische acties.
GroenLinks heeft in de Tweede Kamer al in 1991, maar vooral sinds 1996 gepleit voor het sturen van waarnemers, ook naar Macedonië en Albanië, om te zorgen dat de situatie niet uit de hand liep. Maar daar hebben we al die jaren weinig respons op gekregen.
GroenLinks zal aan haar kiezers duidelijk moeten maken waarom de Tweede Kamerfractie uiteindelijk besloten heeft de NAVO-acties te steunen. We moeten uitleggen dat die beslissing *alleen maar* voortkomt uit het idee dat er geen ander alternatief meer was, maar dat we in principe vinden dat je conflicten op een andere manier moet oplossen. We zullen straks onze beslissing evalueren. Wat daar precies uit zal komen, weet ik niet, maar ons verhaal is en zal altijd bijven: stoppen van wapenexporten en van kernwapens." ■

Over het nut van escapisme

Straks zal het weer zomer zijn en loopt Nederland ritueel leeg. Het volk rammelt aan de ketenen: even vrij. Een enkeling blijft echt weg. Escapisme? Er hoeft niets mis te zijn met de diep menselijke wens om te ontsnappen, vindt de Amerikaans-Chinese geograaf Yi-Fu Tuan. Door weg te gaan kunnen we de werkelijkheid vinden.

Alice Broeksma

Verlangen naar het paradijs

De comfortabele buitenwijk: terecht uitgelachen als de saaie speeltuin van de middenklasse?

Hélène Smit, tijdelijke emigrant (43): "Ik weet nog hoe ik op een warme zomerdag naar buiten staarde door ramen die niet open konden, omdat de airconditioning van de kantoortuin anders niet werkte. Buiten waren grote oude bomen die je kon zien ruisen. Maar je hoorde ze niet en je rook ze niet. Ik had een ellendige tijd achter de rug. Mijn vriend was overleden. Mijn collega's hadden daar niet meer over weten te zeggen dan een gemompeld 'gecondoleerd'. Ik dacht: is dit het leven nou? Binnen zitten achter ramen die niet open kunnen? Gewoon door moeten gaan als er doden vallen? Ik voelde me plotseling een slaaf van mijn goedbetaalde baan. Vakantie was niet meer genoeg. Een maand later had ik mijn huis verkocht. Ik stond op de vuilnisbelt met dingen die ik hoognodig kwijt wilde: een bontjas van mijn moeder, mijn rode Samsonite die altijd te duur en te zwaar was geweest, en grote rollen nieuw tapijt die de nieuwe bewoner van mijn huis niet wilde hebben. Pure luxe op de vuilnisbelt, het was net een surrealistische film. Ik dacht: Ziezo. Bevrijd. En nu op reis. Ik heb van alles moeten doen om rond te komen, maar ik ben tien jaar weggebleven."

Ontsnappingsdrang is in tijden van stress en onzekerheid volkomen normaal, betoogt de Amerikaans-Chinese academicus Yi-Fu Tuan in zijn onlangs gepubliceerde boek *Escapisme*. Als cultureel geograaf bestudeerde hij al jaren de manier en redenen van verhuizing van mensen, en de ▶

moeite die ze doen om een betere woonomgeving te scheppen. Mensen zijn voortdurend bezig om iets te veranderen. Maar nooit, schrijft Yi-Fu Tuan, was hij op het idee gekomen om die drang te zien als escapisme: als het ontvluchten dus van de werkelijkheid.
Totdat hij op een dag een uitnodiging kreeg voor een studiebezoek aan Disneyland, waar hij absoluut geen zin in had, omdat hij als academicus toch eigenlijk niet werd geacht zoiets kunstmatigs leuk te vinden. Tot hij begon te beseffen dat het wèl een reisje betekende naar het zonnige Californië. Weg uit de koude winter van Madison, waar hij als hoogleraar was verbonden aan de Universiteit van Wisconsin. Plotseling zag hij het als een welkome vlucht. Toen hij vervolgens ook nog eens oprecht plezier beleefde aan Disneyworld drongen belangrijke vragen zich op.
Want als dergelijke themaparken, die gewoonlijk worden opgevat als vluchtfantasie voor simpele zielen, toch een algemene functie blijken te hebben, zou dat dan niet voor veel meer plekken gelden? Ook bijvoorbeeld voor de overal uit de grond schietende mega-winkelcentra, ten slotte ook gezien als een escapistisch paradijs voor de leeghoofdige consument. Of voor de comfortabele buitenwijken die zijn uitgelachen als de saaie speeltuin waar de middenklasse onderduikt in vergetelheid en middenmaat. En als pretparken, winkelcentra en buitenwijken in feite allemaal plekken zijn om te ontsnappen, of onder te duiken, wat is de stad dan? De overtreffende trap van ontsnappen: het ontsnappingsparadijs *par excellence*?

Een geograaf, schrijft Yi-Fu Tuan, gaat traditiegetrouw uit van het ontvluchten van de natuur: de mens zoekt een schuilplaats om zich te beschermen tegen de natuur en verzint vervolgens een cultuur, die hem doet vergeten dat hij een sterfelijk dier is. Hoe moeten we dan die op het oog extreme vlucht van de enkeling 'terug naar de natuur'

FOTO J.P. NACIVET/SUNSHINE

begrijpen? Het woord escapisme heeft een negatieve lading. Maar is iemand die op de vlucht slaat misschien juist niet op zoek naar de werkelijkheid?

Yi-Fu Tuan: "De natuur, een natuurlijke omgeving, is onzeker en bedreigend. Wij zijn daaraan ontsnapt. De moderne tijd heeft een ongeëvenaarde voorspelbaarheid en overvloed binnen bereik gebracht. Dat zou toch geluk moeten waarborgen, maar dat doet het niet; het geeft niet eens een diep gevoel van veiligheid. Hedendaagse mannen en vrouwen, die leven in hun kunstmatige wereld vol aspiraties en pretenties, lijken te lijden aan wat Milan Kundera 'de ondraaglijke lichtheid van het bestaan' heeft genoemd. Het leven lijkt niet helemaal echt - en ook al vinden mensen het niet erg om in een aangename droom te leven, ze hebben toch het gevoel dat er iets ontbreekt. Ze weten niet hoe het is om wakker te zijn."
Daarom, zegt Yi-Fu Tuan, ontstaat bij zovelen van ons de drang te pauzeren, of zelfs een paar stappen terug te doen. "Iemand op kantoor krijgt het gevoel uit de pas te lopen, ook al probeert hij nog zo om er helemaal bij te horen. Gematigde zielen gaan dan op zoek naar een middenpositie tussen het gekunstelde bestaan en iets wat beter bij ze past. Extremisten willen de aarde omarmen, de grove aarde die bijdraagt aan het gevoel van werkelijkheid." Vandaar ook die nostalgie naar een traditioneel boerenbestaan, zegt Yi-Fu Tuan. Het is het verlangen naar herstel van balans. Het onderworpen zijn aan de onverbiddelijke eisen van de natuur, waardoor er nagenoeg geen ruimte meer is voor luxe keuzes. Binnen een cultuur 'dineer' je, 'bemin' je en streef je naar het 'onsterfelijke'. De natuur laat een dier, dus ook een mens, gewoon geboren worden, eten, voortplanten en doodgaan.

Hélène Smit: "Ik heb door de mooiste landschappen rondgetrokken, in de brandende zon en in het zwaarste weer. Ontzagwekkende onweersbuien die dagen aanhouden met knallende donder: dat had ik nog nooit meegemaakt. Het dak van mijn schamele huis was zo lek als een zeef. Het gaf niet. Ik had eindelijk het gevoel dat ik leefde. Dat de dingen in beweging waren, dat het dit was waar het allemaal om draait. Het heeft me verzoend met het bestaan."

Die behoefte aan wat 'echt' is, is niet nieuw. Yi-Fu Tuan haalt het Soemerische heldendicht aan van Gilgamesh, de semi-legendarische koning in de 27-ste eeuw voor Christus. Daarin komt de natuurlijke mens Enkidu voor, die werd verleid de verfijningen te omarmen van de beschaving. Op zijn sterfbed betreurt hij wat hij had ingeleverd: zijn vrije bestaan met de gazellen.
De drang terug te gaan naar de natuur is ook niet voorbehouden aan een stadsmens. De mannen van de Lele-stam in tropisch Afrika gaan geregeld terug naar het regenwoud om te pauzeren van hun bestaan in een bewoonbaar gemaakt gebied. Hoewel het leven daar acceptabel is, zijn er ook alledaagse taken en verplichtingen; het regenwoud aan de andere kant van de rivier lokt als de bron van alle goede dingen.

William Shakespeare heeft het in *As You Like It* over de 'bijtende, blazende wind op mijn lichaam, die me laat voelen wat ik ben." Zijn landgenoten eind twintigste eeuw dromen ook van die sensatie. Die ervaren ze wat hen betreft ver weg, achter de einder. Uit recent onderzoek blijkt dat een derde van alle Britten definitief weg wil, naar het Europese vasteland, Amerika, Australië of het Caraïbisch gebied. Zeventien miljoen burgers dus. Sinds 1995 hebben 200.000 Britten gehoor gegeven aan die drang en keerden hun vaderland daadwerkelijk de rug toe. Dit, schrijft de Britse journalist Henry Porter, is in Engeland

Moderne mensen weten niet hoe het is om wakker te zijn

een bekend fenomeen. "Voor hele generaties Britten waren de koloniën een legitiem excuus voor escapisme. De Britse emigratie op grote schaal naar andere continenten had nooit plaatsgevonden als er niet een diepe behoefte was geweest om weg te gaan van het eigen bestaan."

Een romantische drang, een vage onrust. Is degene die inderdaad weggaat daar vanaf als hij eenmaal op de plaats is aangekomen die hij als ideaal voor ogen had? Daar zit je dan onder je kersenboom. Wat als dat na verloop van tijd de alledaagse werkelijkheid is geworden? Escapisme is leuk als de ouderdom op veilige afstand is. Maar vrijwillige ballingschap is heel wat minder aantrekkelijk als je oud bent en wat vaag in je bovenkamer. Dan is een klein land met aanhoudende regen en bemoeizuchtige buren ineens heel wat minder vervelend.

Yi-Fu Tuan signaleert ook een andere valkuil voor wie in zijn eentje groener gras zoekt aan de andere kant van de heuvel. "Uniek-zijn is iets wat een mens tegelijkertijd wil en niet wil. Het hangt van zijn cultuur en eigen inborst af in ▶

Duurzaam financieel advies?

Onze ***financiële planning*** levert een glashelder advies op. Al uw geldzaken overzichtelijk in kaart gebracht, tot en met uw pensioen. Dat geeft u de vrijheid om verantwoorde keuzen te maken. Bijvoorbeeld ten aanzien van korter werken of een eigen huis.

Groen geldbeheer is het specialisme van de Eenhoorn. Wij bieden u graag de mogelijkheid om maatschappelijk verantwoord en milieuvriendelijk te beleggen. Ook voor bijvoorbeeld lijfrentepolissen en bedrijfspensioenen. En met een uitstekend rendement.

Vraag onze brochure 020-622 99 06

DE EENHOORN

DUURZAAM FINANCIEEL ADVIES

SARPHATIKADE 7 • 1017 WV AMSTERDAM

TELEFOON 020 - 622 99 06 • FAX 020 - 639 20 86 • E-MAIL INFO@EENHOORN.NL

FINANCIËLE PLANNING • VERZEKEREN SPAREN EN BELEGGEN • HYPOTHEKEN • LIJFRENTES EN (BEDRIJFS)PENSIOENEN • ARBEIDSONGESCHIKTHEIDSVERZEKERINGEN

welke mate een individu neigt naar uniciteit of kiest voor ondergaan in de massa. Het is goed voor je ego om uit de toon te vallen, maar het is ook heel vermoeiend en vol stress. Want door je groep te verlaten stel je je bloot aan kritiek. Het kan ook leiden tot aanvallen van melancholie en tot een gevoel van zinloosheid omdat je je praktijken en waarden niet meer met een groep deelt."

Hélène Smit: "Ik ben uiteindelijk naar Nederland teruggegaan toen ik kinderen had gekregen en hunkerde naar mijn *roots*. Ik zal altijd blij blijven dat ik jaren rond heb gelopen in de zon. Maar toen puntje bij paaltje kwam, kon ik toch niet langer buiten mijn familie. Ik kon er niet meer tegen te weten dat mijn dierbaren ver weg ouder werden en dingen deden waar ik niets van meemaakte. Voor mijn kinderen wilde ik toch liever ook een Hollandse ondergrond. Nu ik terug ben krijg ik omgekeerde heimwee. Ik mis het nu al: het onweer en de klaterende zon. Het niet zoveel hoeven en moeten."

Wie het buiten zijn eigen cultuur wil redden moet vaak keihard werken. Iemand die voor lange tijd in een exotisch buitenland gaat wonen moet veel kunnen en alles aanpakken. En je moet je aanpassen aan een ander type stress. Eindeloos wachten op materialen als je aan het bouwen bent, bijvoorbeeld. Maar: wel in de zon en in je shorts.

"Het gaat er om dat je het gevoel hebt dat je niet vastzit. Je ontdekt dat het leven niet hoeft te blijven zoals het is", schrijft de Britse journaliste Nicci Gerard. Ze vertelde laatst in *The Observer* waarom ze na een heel leven in Londen met haar gezin vertrok naar het platteland. Ze werd veertig, had jonge kinderen, zag in Londen te veel injectienaalden op straat en plotseling vond ze de vervuilde lucht verstikkend. Hunkerend naar puurheid vertrok ze. Vrienden hebben haar voorspeld op het platteland te zullen stranden in 'manische depressies'. "Misschien worden we inderdaad allemaal krankzinnig", zegt ze zelf. "Of misschien worden we wel psychisch gezonder en tevreden. Misschien gaan we over twee jaar gillend terug. En misschien ook niet." Voorlopig is haar grootste zorg dat ze niet weet wat ze precies moet antwoorden als haar wordt gevraagd waar ze vandaan komt. 'Londen' was haar identiteit.

Wie denkt dat er een simpel recept is voor het goede leven, vergist zich volgens Yi-Fu Tuan. Want hij zal zich vroeger of later gaan vervelen; hij heeft een kaartenhuis gebouwd dat zal instorten. Wie daarentegen op zoek gaat naar helderheid heeft meer kans de werkelijkheid tegen te komen. Hij is gegroeid en kan het leven onder ogen zien zoals het is. Niet iedere escapist komt volgens hem dus bedrogen uit. Integendeel.

Yi-Fu Tan, 'Escapism'. John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland.

ingezonden mededeling

Nieuw Hoofdbestuurslid gezocht

Wegens vertrek van één van de huidige hoofdbestuursleden zoekt het Humanistisch Verbond naar een nieuw hoofdbestuurslid. Het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond is een collegiaal bestuur van 7-9 personen, dat maandelijks bij elkaar komt. Daarnaast heeft ieder bestuurslid samen met andere bestuursleden aandachtsgebieden. De vacature betreft onder meer het aandachtsgebied Humanistisch Vormingsonderwijs.

We vragen van het nieuwe bestuurslid verbondenheid met het Humanistisch Verbond, inzicht in maatschappelijke ontwikkelingen, bestuurlijke ervaring, beschikbare tijd van 3 à 4 dagdelen per maand en bekendheid met het (humanistisch vormings-)onderwijs.

Vanwege de huidige bestuurssamenstelling worden met name vrouwen en allochtonen uitgenodigd om te reageren. Voor meer informatie kunt u terecht bij de directeur (mevr. Yvonne Breuk, tel. 020 - 521 90 00). Aanmeldingen kunt u vóór 17 mei sturen naar het hoofdbestuur, postbus 75490, 1070 AL Amsterdam o.v.v. vacature HB.
Ook tips voor mogelijke geschikte kandidaten ontvangen wij graag.

Kan werken met mensen

menselijker?

Ja, met de opleiding Psychosociaal Werk - Coaching & Counseling.

BEGIN BIJ JEZELF, schrijf nu in en start september '99. Deze opleiding van het Europees Instituut is afgestemd op gezondheidszorg, bedrijfsleven, onderwijs en overheid.

Je leert mensen professioneler te begeleiden in uiteenlopende situaties. Daarbij ontwikkel je je persoonlijkheid en leer je een brug te slaan tussen het vaktechnische en het humane in je werk.
De erkende trainers en docenten van ons instituut staan garant voor hoogwaardige kwaliteit.

De opleiding Psychosociaal Werk bestaat uit zes kortdurende en afzonderlijk naast de dagtaak te volgen gecertificeerde modules. Wij bieden trainingslocaties in heel Nederland. De opleiding valt onder de gunstige nieuwe fiscale studiekostenregeling

Voor brochure (020) 6 250 251 of:

Het Europees Instituut voor Psychosociale Educatie
Prinsengracht 747-751
1017 JX Amsterdam

EP EUROPEES INSTITUUT Psychosociale Educatie

Het Europees Instituut, *daar word je wijzer van.*

Dodelijke hulp

Mensen die dood willen omdat ze lijden aan chronische depressies kunnen geen kant op. Artsen en psychiaters zijn meestal niet bereid hen te helpen bij het sterven. De visie van een psycholoog bij de euthanasievereniging die deze wanhopige mensen aan de lijn krijgt - en de praktijk van een man die met iets te veel enthousiasme hulp bij zelfdoding verleent.

Gert van Dijk

FOTO'S: PAUL ROMIJN

'M. Is een matig intelligente vrouw van 35 jaar, derde uit een gezin van dertien kinderen. Al vanaf haar achtste jaar verlangt ze naar de dood. De afgelopen zeventien jaar is ze tien keer opgenomen geweest. Als diagnose zijn schizofrenie, anorexia en bipolaire stoornis genoemd. Ze is ongeremd en gejaagd. Ze heeft drie zelfdodingspogingen gedaan en wil het nu goed doen. Ze is steeds in paniek en bang dat de dingen niet zullen lopen zoals ze wenst. Het verlangen naar de dood neemt niet af. Ze slaagt erin de juiste medicatie te bemachtigen en ik heb telefonisch contact met haar vlak voordat ze de medicatie gaat innemen. Van de mensen die de volgende dag haar afscheidsbrief ontvangen en haar hebben gevonden verneem ik dat ze er vredig en ontspannen uitzag.'*

Het wordt steeds normaler gevonden dat mensen die lijden aan een dodelijke ziekte als kanker of AIDS op zeker moment euthanasie kunnen krijgen. Maar voor mensen die lijden aan een psychiatrische aandoening ligt dat anders. Hoewel er jaarlijks ruim driehonderd expliciete verzoeken gedaan worden en de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie onlangs richtlijnen uitvaardigde die psychiaters de ruimte biedt om hulp bij zelfdoding toe te passen, komt het bij psychiatrische patiënten niet meer dan vijf keer per jaar tot daadwerkelijke hulp bij zelfdoding. Daarom kloppen psychiatrische patiënten voor steun en informatie vaak aan bij de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie (NVVE). In de afgelopen vijf jaar deden ruim zevenhonderd mensen dat. Psycholoog Martine Cornelisse, in dienst van de NVVE, sprak met velen van hen. Dodelijke medicijnen heeft ze niet, en ook geen lijst met artsen die willen helpen bij zelfdoding. Wel kan ze begeleiding bieden - en soms informatie over methoden van zelfdoding. Haar conclusie na vele honderden gesprekken: de doodswens van psychiatrische patiënten wordt vaak niet serieus genomen. Dat komt voor een belangrijk deel omdat de meeste mensen met psychiatrische klachten regelmatig 'goede' periodes hebben, wat het voor de psychiater moeilijk maakt om de weloverwogenheid en de duurzaamheid van de doodswens - twee eisen die de wet stelt - in te schatten. Veel patiënten vinden het ook moeilijk om over dit soort gevoelens te praten. Er rust een taboe op en mensen zijn bang dat ze na hun wens verteld te hebben met een rechterlijke machtiging gedwongen worden opgenomen.

Maar zelfs nu de wet inmiddels aan psychiaters en artsen de nodige ruimte laat om daadwerkelijk hulp te bieden, en zelfs als patiënten weloverwogen en langdurig hun doodswens durven uiten, krijgen ze maar zelden waar ze om vragen. Waarom toch? Cornelisse heeft daar verschillende verklaringen voor. "Het is moeilijk om iemand te helpen sterven die niet ▶

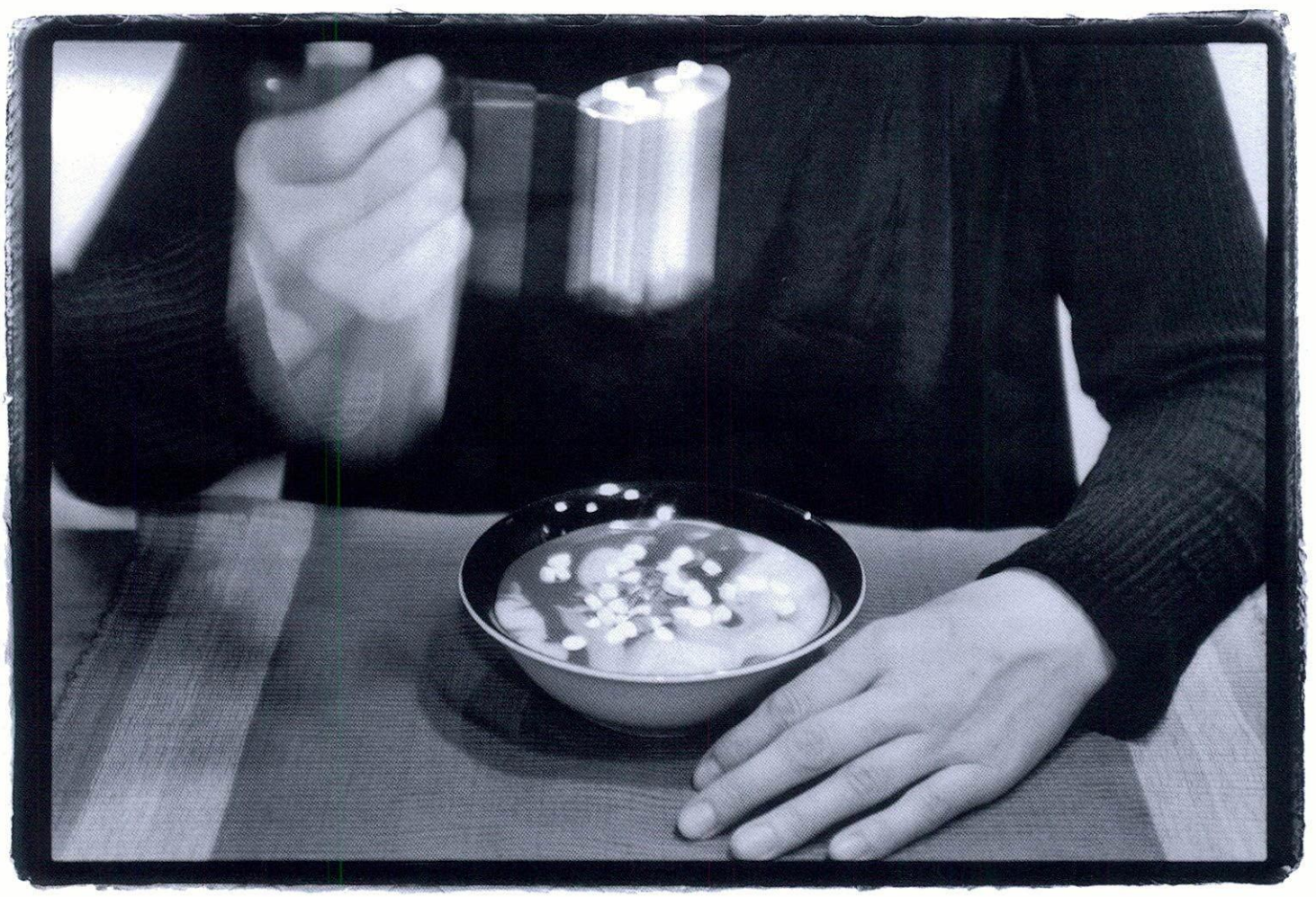

dodelijk ziek is. Emotioneel is dat heel ingrijpend, zeker als er een lange hulpverleningsrelatie bestaat. Maar het druist ook in tegen de aard van de psychiatrie. Elke psychiater wordt dagelijks geconfronteerd met mensen die het niet meer zien zitten. Het is juist hun vak om met zo iemand aan de slag te gaan, te behandelen, naar het leven te verleiden. In veel gevallen lukt dat gelukkig ook." Daar komt bij dat veel psychiaters het als een brevet van onvermogen zien om toe te geven dat ze iemand niet verder kunnen helpen. Cornelisse: "De doodswens ondergraaft het gevoel van almacht dat psychiaters toch vaak hebben." Cornelisse zou graag zien dat de houding van de psychiatrie ten opzichte van mensen die dood willen verandert. "Op dit moment is zelfdoding binnen de psychiatrie nog een ongeluk, iets dat niet hoort. Ik sprak laatst een directeur van een psychiatrisch ziekenhuis. Hij vond dat zijn ziekenhuis het heel goed deed, omdat er maar zes zelfdodingen per jaar voorkwamen. Ik hoor dan liever zeggen: 'Wij hebben per jaar dertig zelfdodingen, maar dat zijn allemaal goed begeleide en weloverwogen handelingen.' Ik denk dat je moet accepteren dat er een categorie psychiatrische patiënten is die ongeneeslijk ziek is en daaraan zal overlijden. Zoals dat bij kankerpatiënten ook is geaccepteerd. Bij psychiatrische patiënten is het natuurlijk veel moeilijker in te schatten, maar toch is er een klein gedeelte van de mensen met psychiatrische beelden als schizofrenie en MPS (Meervoudig Persoonlijkheidssyndroom red.), waarvan je kunt zien aankomen dat het perspectief net zo treurig blijft als het nu is. En als zo iemand dan langdurig en weloverwogen om de dood vraagt, waarom zou je dan niet helpen? Er zijn voor psychiaters echt wel marges en ik zou willen dat ze daar meer gebruik van maakten. Nu zie je regelmatig dat mensen zich wenden tot allerlei informele circuits, die een beetje griezelige hulp bieden."

Schaaltje

Een van de mensen die in het gat in de hulpverleningsmarkt is gesprongen is de zich *suicide counselor* noemende Jan Hilarius. Onder humanistische vlag is hij met zijn Stichting De Einder al enige jaren bezig met het begeleiden van mensen met een doodswens. Een mooi streven zou je zeggen, ware het niet dat het begeleiden van mensen met een psychiatrische achtergrond die niet lichamelijk ziek zijn een uitermate complexe zaak is. Dat is precies de reden waarom de NVVE juist deze categorie hulpvragers niet laat begeleiden door de eigen vrijwilligers, maar door professionele hulpverleners met kennis van zaken. Onlangs schreef Jan Hilarius een boekje over zijn ervaringen met dood willende mensen, dat naar eigen zeggen bedoeld is als een aanklacht tegen 'criminalisering van hulpvaardigheid'.
Uit het boekje blijkt dat het vooral zich afhankelijk opstellende vrouwen zijn die bij Hilarius aankloppen. Zo is er Nicole, die met haar zelfdoding 'haar dochters een levenslang schuldgevoel wil geven'. Hilarius respecteert dat motief en blijft bij haar als ze het schaaltje vla met pillen leeglepelt. Dat respect voor autonomie ook kan betekenen dat je niet meegaat in iemands handelen en dat Hilarius door aanwezig te zijn medeverantwoordelijk wordt, ontgaat hem. En ook het leed dat de dochters aangedaan wordt lijkt hem niet te deren. Alles moet wijken voor het zelfbeschikkingsrecht.

'Als iemand langdurig om de dood vraagt, waarom zou je dan niet helpen?'

Voldoening

Zelfs als de betrokkene overduidelijk aangeeft dat de zelfdoding eigenlijk niet gewild is, grijpt Hilarius niet in. Zo zegt Karin, lijdend aan rugpijn en een schuld van zevenduizend gulden, als ze haar pillen heeft ingenomen en Hilarius een arm om haar schouders legt: 'Oh, wat is dat heerlijk, dat heb ik nog nooit meegemaakt. Ik wist niet dat doodgaan zo fijn kon zijn.' Duidelijker signaal dat zij de verkeerde oplossing voor haar problemen heeft gekozen, lijkt niet mogelijk. Maar zo ziet Hilarius het niet. Hij vindt autonomie belangrijker dan mensen en dus laat hij haar liggen, veegt zijn vingerafdrukken af en roept aan de deur 'welterusten'. Om zo voor de buren 'de indruk te wekken dat Karin mij nog had uitgelaten'. Emotioneel heeft hij daar geen problemen mee, iedere zelfdoding waar hij bij aanwezig is is voor hem een 'voldoening scheppende belevenis'. 'Wat ik bied is van onschatbare betekenis,' vindt hij.
Af en toe slaat Hilarius op het *moment suprême* van de zelfdoding een stuk van het verhaal over. Daardoor gaat de lezer zich afvragen wat er is gebeurd. Is er misschien daadwerkelijk een handje geholpen met de plastic zak om het hoofd van de betrokkene? Soms zou je het haast denken, vooral als de zelfdoding naar de mening van Hilarius te langzaam gaat. 'Ik moest die avond weer naar huis. Hoe lang ging het duren?', schrijft hij.
En zo rommelt hij maar wat aan, zonder enig verantwoordelijkheidsbesef, zich voortdurend opstellend als heroïsche redder in nood, niet gehinderd door enige vorm van psychologische kennis, procedures, externe begeleiding of kwaliteitszorg. En er dan nog een romantisch boek met literaire aspiraties over schrijven ook. Het is treurig stemmende ijdeltuiterij over de rug van wanhopige mensen. Humanisme van de meest onverkwikkelijke soort.
De NVVE wil zich niet in het openbaar uitspreken over de activiteiten van de Stichting De Einder. Maar de activiteiten van De Einder tonen wel het gelijk van de NVVE aan: het wordt hoog tijd dat psychiaters zich wat hulpvaardiger opstellen. Dan is dit soort quasi-hulpverlening tenminste niet meer nodig. ■

** De (ingekorte) casus is uit: Martine Cornelisse, 'Gesprekken over zelfdoding', Maandblad Geestelijke Volksgezondheid, 99/1.*

DE DEUGD VAN

Yvonne Breuk

Hoewel humanisme en humor met dezelfde drie letters beginnen en bijna onder elkaar in het woordenboek staan, hebben ze niet zo heel veel met elkaar gemeen. Dat is tenminste mijn ervaring in het eerste jaar dat ik intensief kennis heb gemaakt met het Verbond en haar zusterorganisaties. Het humanisme is vooral serieus, ernstig, goed doordacht, belangrijk. De grote zaken van het leven, zeg maar.
Eerst had ik dan ook een lijstje zwaardere deugden opgesteld, zoals betrokkenheid, vastberadenheid en kwetsbaarheid. Als je humor propageert, dreigt immers het gevaar dat je niet serieus genomen wordt. Maar eigenlijk bestrijd ik dat ten stelligste. Humor is een zeer serieuze zaak met een verlichtende uitwerking. Mijn ervaring is dat met een kleine grapje of een woordspeling zware gesprekken en moeizame situaties lichter worden. Alsof de zon doorbreekt op een sombere dag. Laatst hield ik een pleidooi om tijdens de Algemene Ledenvergadering naast alle belangrijke en serieuze agendapunten een wat luchtiger onderdeel te programmeren. Iets serieus dat je toch even op het andere been zou zetten. Ik was blij om te merken dat veel bezoekers dat waardeerden. Dus humor en humanisten horen wel bij elkaar?
Ik heb een medestander in Jan Haasbroek van de Human. Hij pleitte vorig jaar voor een humanistisch Disneyland. Dat is nou niet precies wat ik voor ogen heb, want wat mij betreft moet humor ook wel een beetje getuigen van goed smaak. Maar zijn stelling dat televisie een zegen is, vind ik erg aardig. Zo vertelde Jan dat iemand hem eens had verteld erg blij te zijn met televisie omdat ze anders weer van die grote borduurwerkstukken moest gaan doen waar ze toch al zo'n hekel aan had.
Humor is gezond voor je lijf en in de omgang met anderen. Heb je met iemand een conflict en kun je daarna met elkaar lachen, dan klaart letterlijk de lucht op. Je kunt weer makkelijker door. Dat werkt ook op andere fronten: in het *NRC* zoek ik op zaterdag na de zware kost van het eerste katern altijd snel naar de column van Youp van 't Hek. Meestal kan ik dan met een glimlach om de mond weer door met de rest van de krant(en).
Het Verbond is niet de enige organisatie waar de serieuze inhoud wat lichtere werkvormen dreigt te overheersen. Ik heb dat ook ervaren bij Amnesty International, waar ik al twintig jaar in een theatergroep speel die heel bewust een flinke dosis humor in zijn stukken doet. Zo hopen we de zware kost van de schendingen van mensenrechten verwerkbaar te houden. Maar de Amnesty-staf onderschat nog weleens wat humor kan betekenen, bijvoorbeeld bij het voorbereiden van acties.
Wat mij betreft nemen we de deugd humor niet alleen mee naar de volgende eeuw, maar geven we hem al vanaf morgen een volwaardige plek in onze beweging. Je trekt mensen niet alleen met interessante thema's en bijeenkomsten. Ze moeten het ook leuk vinden om hun vrije tijd met elkaar door te brengen en vanuit het humanisme te werken aan een plezierige wereld voor iedereen.

Yvonne Breuk is directeur van het landelijk bureau van het Humanistisch Verbond

ILLUSTRATIE: NIELS DE HOOG

‘Drugs zijn een vorm van zelfmedicatie’

‘Al onze aandacht richt zich op het heroïneprobleem, terwijl de neiging om te vluchten in allerlei soorten drugs in heel onze maatschappij groeiende is en ons evenveel zorgen zou moeten baren.’ Dat vindt Jaap van der Haar, een kenner van de wereld van de drugs.

Mirre Bots

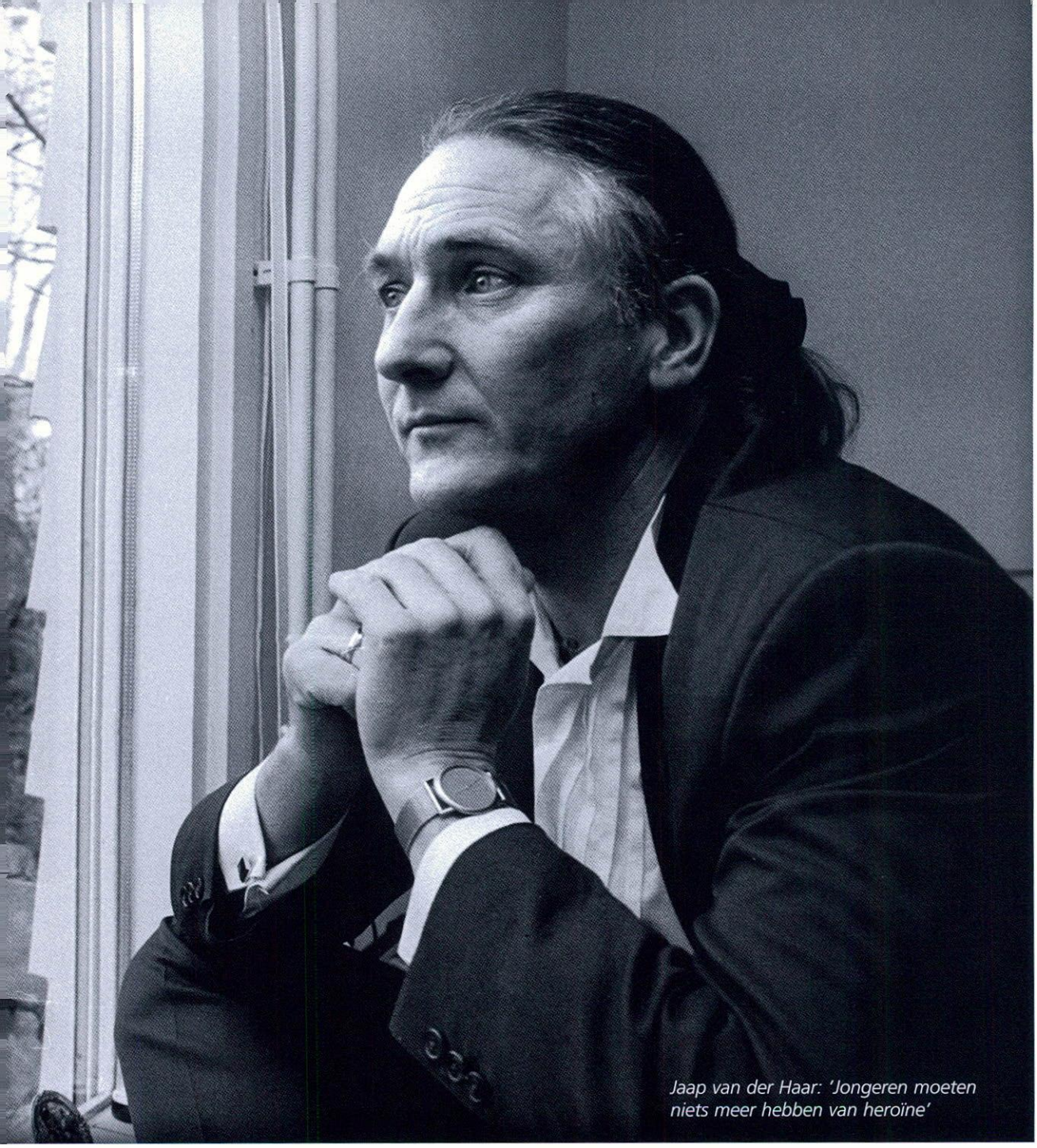

Jaap van der Haar: 'Jongeren moeten niets meer hebben van heroïne'

FOTO: WILBERT BIJZITTER/BOOM PERS

Jaap van der Haar: "Heroïne wordt de laatste decennia als hét grote drugsprobleem gezien. Eerst was de juridische aanpak in zwang, toen de medische, daarna de psychologische. Nu wordt de roep om juridische maatregelen weer luider. Zo wordt de gedwongen opname weer van stal gehaald, vooral om de overlast te beperken. Wat opvalt is dat heroïneverslaving als een probleem van een individu wordt gezien, en niet als een algemeen maatschappelijk verschijnsel dat onze aandacht behoeft. Of sterker nog, dat ons misschien ook wel iets te vertellen heeft. Want waarom zijn er in onze maatschappij zoveel mensen die drugs gebruiken? En dan heb ik het niet alleen over de illegale drugs als heroïne, cocaïne en XTC, maar ook over de legale of gedoogde middelen als tranquillizers, slaapmiddelen, alcohol en cannabis. Let wel, in ons land heeft tien procent van de volwassenen een alcoholprobleem - en men spreekt pas van een probleem als iemand meer dan zeven consumpties per dag nuttigt! Daarbij zijn de ongeveer vijfentwintigduizend hardnekkige heroïnegebruikers maar een schijntje."

'Heroïne is over vijftig jaar legaal'

Jaap van der Haar is medeoprichter van Arta, een landelijk centrum voor verslaafdenzorg, waar hij nu werkt. Ook houdt hij zich binnen D66 en GGZ Nederland met verslavingsvraagstukken bezig. Hij wil het gebruik van heroïne niet bagatelliseren, want 'het heeft een verwoestende uitwerking op iemands gezondheid, wilskracht en leven', maar om heroïne als dé grote boosdoener te zien, vindt hij wat al te eenzijdig. "Het wordt als een soort bliksemafleider gebruikt om het onderliggende probleem niet te hoeven zien. En dat is dat het gebruik van middelen en de ▶

neiging tot verslaving in onze samenleving hand over hand toenemen. Dan heb ik het ook over verslaving aan eten, gokken, werken, geld."

Hoe verklaar jij die toegenomen neiging om drugs te gebruiken?
"Sinds de hekken om het weiland zijn weggehaald, zoals ik het altijd noem, sinds grote groepen uit hun sociale omgeving zijn weggetrokken en er geen collectief waarden- en normensysteem meer is dat ons als richtsnoer dient, zijn veel mensen gedesoriënteerd geraakt en erg op zichzelf teruggeworpen. Mensen moeten nu bij hun eigen innerlijk te rade gaan. Dat is moeilijk en confronterend! Als antwoord op die confrontatie vinden ze een medicijn. Drugs zie ik als een vorm van zelfmedicatie om die confrontatie aan te kunnen en zich in een dolgedraaide wereld staande te kunnen houden. De een neemt een pilsje of een kalmeringspil, de ander een lijntje coke of een shot heroïne. Elke drug heeft zo z'n eigen functie. Alcohol is een ontspanner bij uitstek, het haalt onze sociale geremdheid weg. Cannabis is een gevoelsopener. Cocaïne helpt mensen om op een heldere en snelle manier sociaal actief te kunnen zijn. Heroïne is een echte *painkiller*. Het neemt de fysieke en psychische pijn weg, bijvoorbeeld bij mensen die ernstig getraumatiseerd zijn. Zo heeft van de vrouwen die bij Arta komen en die heroïne gebruiken maar liefst 85 procent een incestachtergrond."

Mensen die op zichzelf teruggeworpen worden, zijn vatbaar voor verslaving

MARK KOHN/HH

En hoe zit het met de nieuwe drug van de jeugd: XTC?
"Ga het ze maar vragen op die houseparty's. Wat je al die jongeren telkens weer hoort zeggen, is: 'Als ik XTC gebruik, voel ik me één met andere mensen, ik voel liefde, ik voel verbondenheid, ik voel wat anderen voelen'. Dat blijken ze te ontberen. Ze zoeken op die feesten een sociale omgang met elkaar die ze elders in de samenleving blijkbaar niet kunnen vinden, een omgang waar menselijke warmte en verbondenheid met anderen ertoe doen. In het onderwijs bijvoorbeeld worden ze daar helemaal niet op aangesproken. Daar draait alles om cognitieve intelligentie en niet om sociale intelligentie. Ik zie het gebruik van XTC en aanverwante LSD-achtige middelen vooral als een teken van het zoeken naar de bewustzijnsvorm van de toekomst: door de eenzaamheid van onze sterk geïndividualiseerde samenleving heen in vrijheid kiezen voor de sociale binding. We moeten niet terug naar de onvrije verbanden van vroeger, maar op zoek naar nieuwe sociale leefvormen waar ruimte is voor het individu. Ook als cultuur als geheel zullen we die beweging moeten maken."

Er is dus eigenlijk niets mis mee?
"Met het zoeken op zich niet. Het zoeken is prima. Maar het middel is geen oplossing. Zeker niet als het tot afhankelijkheid leidt. Uiteindelijk zul je die gevoelens ook moeten kunnen ervaren zonder middelen."

Wat kun je als ouder het beste doen als je kind thuiskomt met het verhaal dat hij of zij drugs gebruikt?
"In ieder geval niet de boodschapper

doden. Niet - vanuit je eigen angst - met agressie en afwijzing op het kind reageren, of je geheel afzijdig houden, maar interesse tonen, vragen wat die bepaalde drug hem of haar brengt, welke gevoelens of belevingen het zoekt. Neem ze serieus. Je zoon of dochter heeft blijkbaar interesse in XTC of cannabis. Kijk wat je als ouder kunt bieden om daaraan op een andere manier tegemoet te komen.
Onlangs kwam mijn dochter van bijna zestien thuis met het verhaal dat ze had gerookt, dat ze het niet kon volhouden om tot haar achttien-

Bij een geboorte dronk je twee borrels, bij een huwelijk drie, op nieuwjaarsdag slechts één

de niet te roken, zoals onze afspraak was. Ze wilde als ze uitging af en toe wel kunnen roken. We hebben daar een paar weken over gepraat. Omdat ze het echt wilde, heb ik haar haar gang laten gaan. Maar na een paar weken zei ze: 'Eigenlijk wil ik het toch niet en dat is wel jammer, want nu betaal jij mijn autorijlessen niet meer'. Dat was namelijk mijn kant van de deal. We hebben toen besloten om die afspraak toch weer in ere te herstellen en het roken als een experimentje te zien."

Het gebruik van verdovende middelen heeft vaak iets te maken met het zoeken naar een andere manier van denken, naar een intensere beleving van de werkelijkheid, aldus Van der Haar. "Ook in allerlei traditionele culturen werden roesmiddelen gebruikt bij rituelen en zingevingsprocessen. Maar dat leidde vrijwel nooit tot excessief gebruik, omdat het was ingebed in de gebruiken en beperkingen van die cultuur. In Europa was alcohol vele eeuwen het roesmiddel, maar het werd alleen genuttigd tijdens de hoogtijdagen van het leven: ieder jaar op oudejaarsnacht, bij geboortefeesten, bruiloften en begrafenissen. Daarbij golden onuitgesproken maar algemeen aanvaarde beperkingen. Bij een geboorte dronk je bijvoorbeeld twee borrels, bij een huwelijk drie, op nieuwjaarsdag slechts één. Aangeschoten op de akker staan was uit den boze! Roesmiddelen worden doorgaans pas een probleem als ze buiten de eigen cultuur worden gebruikt en dus geen inbedding vinden in de traditie. Kijk maar naar wat alcohol bij de Indianen heeft aangericht of opium in China. Iets vergelijkbaars geldt voor heroïne en cannabis in onze westerse maatschappij."
Van der Haar verwacht dat heroïne over een jaar of vijftig gelegaliseerd zal zijn, want zo gaat het altijd. "Illegale middelen hebben een bepaalde tijd nodig voordat ze geaccepteerd worden. Cannabis heeft er dertig jaar over gedaan, XTC zal er ook zo'n dertig jaar over doen, schat ik, omdat het een 'zachtere' drug is dan heroïne. Jongeren moeten al niets meer hebben van heroïne, want heroïne gebruiken staat gelijk aan een *loser* zijn en dat wil niemand. Alleen degenen die diepe wonden in hun ziel hebben opgelopen, grijpen er nog naar."
Het proces van acceptatie zie je langzaam ook in de politieke wandelgangen doorsijpelen, is Van der Haars ervaring. "GroenLinks en D66 hebben de openheid om verslavingsproblematiek in een bredere maatschappelijke context te plaatsen. Na verloop van tijd zal hun visie in bredere kringen doordringen. Zo gaat het altijd. In Londen is er een hele vrouwenbeweging tegen koffie geweest, omdat het mannen hyperactief zou maken. Dat kunnen wij ons nu ook niet meer voorstellen." ■

Jaap van der Haar schreef samen met Jelle van der Meulen een boek over drugsverslaving als maatschappelijk verschijnsel, getiteld 'De harde spiegel'. Het boek zal in de zomer bij uitgeverij Vrij Geestesleven verschijnen.

ingezonden mededelingen

Nalaten is iets heel anders dan nalatigheid

Bij een overlijden moet er snel heel veel geregeld worden. Dat gaat veel gemakkelijker als u zelf al maatregelen heeft genomen. Maar veel mensen vinden het moeilijk of onaangenaam om zulke maatregelen te treffen.

Het Steunfonds Humanisme heeft betrouwbare, ervaren mensen die u kunnen helpen. Als uw executeur- testamentair bespreken ze met u hoe uw laatste wil er uit moet komen te zien. En uiteindelijk dragen ze ook nog zorg voor punctuele uitvoering.

Het Steunfonds Humanisme is opgericht door het Humanistisch Verbond. Het Humanistisch Verbond strijdt voor een humane, tolerante samenleving. Vraag gerust meer informatie, telefonisch op nummer (020) 521 90 00 of met de onderstaande bon.

STEUNFONDS
Humanisme

JA ik wil meer informatie over een executeur-testamentair van het Steunfonds Humanisme.

naam v / m
adres
pc / plaats
telefoon

H

Stuur deze bon in een envelop zonder postzegel naar:
Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 10938, 1000 RA Amsterdam

'Ik wil spetteren als een eitje'

Een reis, ontslag, een ongeluk of ontmoeting. Tal van gebeurtenissen kunnen het leven ineens op zijn kop zetten. Hoe ga je dan verder? In deze serie komen mensen aan het woord die een ingrijpende ommekeer in hun leven hebben meegemaakt. Dit keer het verhaal van Ineke de Boer (56). Na een gezinsleven van twintig jaar ging ze op kamers wonen.

Leonie van den Schoor

Ineke de Boer was 51 toen ze vastliep in haar werk, haar huwelijk en haar huisje met leuke tuin op het zuiden. Ze voelde zich geblokkeerd. "Mijn zus vertelde iets over een man die energiemassages gaf. Ik dacht: díe moet ik hebben." Ze spaarde geld bij elkaar voor een consult, maakte een afspraak en ging naar hem toe. Toen hij de deur voor haar open deed, viel haar mond open van verbazing. Hij had exact dezelfde grijsgroene ogen als haar man en loensde een beetje met hetzelfde oog. "Ik ging op de massagetafel liggen en voelde opeens al mijn problemen oplossen. Wolken energie stroomden via mijn voeten mijn lijf binnen. Ik kreeg een warm gevoel boven mijn navel. Ik werd in mijn kern geraakt. Na de massage reed ik naar huis en dacht: dit is het. Ik hoor bij mezelf, ik mag mezelf accepteren, ik bén er. Dat kwam puur door die massage." De behandeling had ook een lichamelijke uitwerking. Opeens voelde Ineke zich hartstikke lenig, terwijl ze haar hele leven een stijve hark was. Last van koude handen en voeten had ze ook al niet meer. "Ik bruiste van de energie, rende trappen op en af, was heel alert en vergat nooit meer iets. Urenlang lag ik wakker in bed, ik sliep vier uur per nacht en stond op als een blij kind. Op mijn 51ste voelde ik me weer als een meisje van vijftien. Ik kreeg zelfs puberale verschijnselen, maar wel op een leuke manier."

Ballast

In diezelfde tijd hoorde Ineke de Boer van een herintrederscursus voor verloskundigen. Dat leek haar wel wat. Sinds de geboorte van haar zoon had ze haar oude beroep niet meer uitgeoefend. "Je kunt niet honderd procent moeder zijn en honderd procent vroedvrouw. Dat gaat niet samen. Dus ben ik destijds gestopt met dat werk. Wel heb ik nog af en toe een waarneming gedaan en heb ik in de verpleging avonddiensten gedraaid bij neo-natologie."
Haar man vond het maar niks dat ze weer zou gaan werken als verloskundige. Een toekomst waarin ze voortdurend weg zou zijn en hoogstwaar-

FOTO: ERIK KOTTIER

schijnlijk zou moeten verhuizen, zag hij niet zitten. "Hij zei: 'Meid, wat jij wil, wil ik niet. Ik wil niet uit Amstelveen weg'. We hebben destijds heel wat afgeschreeuwd in huis. Toch heb ik doorgezet. Onze zoon was vijftien toen ik uit huis ging. Ik denk dat hij er blij mee was, vader en moeder zaten toch alleen maar te ruziën."
Na een aantal waarnemingen kon ze voor vast terecht in een verloskundigenpraktijk in Bilthoven. Op en neer reizen naar Amstelveen was uiteraard onmogelijk. Omdat man en zoon niet mee wilden verhuizen, ging Ineke op kamers wonen. "Een bed, een douche, wat boeken en muziek, een fietsje voor buiten, meer had ik niet nodig. Ik kookte mijn potje in één pannetje en had het er heel goed mee. Ik ging terug naar de simpele dingen van het leven, had geen ballast meer." Toch kan ze extra genieten van de dagen dat ze vrij is en thuis bij man en zoon in Amstelveen kan zijn. "Af en toe heb ik het nodig om even met z'n drieën te zijn. Iemand die een kop koffie voor me zet of iets lekkers voor me haalt, dat mis ik. Sinds ik uit huis ben, hebben mijn man en zoon een geweldige band opgebouwd. Daar ben ik blij mee. Mijn zoon vindt het nu geweldig wat ik doe."

Badbevalling

Sinds haar herintreding als verloskundige heeft ze veel nieuwe kennis opgedaan. "Ik heb een autootje gekocht en ben eerst lekker gaan waarnemen. Ik kwam op allerlei plekken, overal was er wel iets nieuws te leren. Twee maanden heb ik in een ziekenhuis gewerkt, waar ik speciale technieken heb geleerd om ingescheurde huid te hechten. Ik ben weer helemaal bij. Nu nog mijn eigen praktijk met mijn eigen filosofie. Wat dat inhoudt? Ik wil er zijn voor de barende. Vrouwen moeten op een waardige manier kunnen bevallen. Ik wil zo weinig mogelijk ingrijpen, maar me wel aan de regels houden. Ik ben overal voor in, iedereen mag bij mij in elke houding bevallen. Een badbevalling thuis bijvoorbeeld, bij mij kan het. Ik wil dingen graag anders doen, in dat soort zaken wil ik opvallen. Een beetje spetteren als een eitje, om te laten zien dat ik als 56-jarige nog iets kan."
Dat ze de verandering in haar woon- en werksituatie te danken heeft aan de energiemassage van vijf jaar geleden, is overdreven gesteld. Toch heeft de behandeling heel wat bij Ineke in gang gezet. "Waarschijnlijk had ik het schokeffect van de massage nodig om uit mijn blokkade te komen. Op dat moment stond ik er open voor. In die ene behandeling heb ik meer geleerd dan in twintig jaar huwelijk. Vóór die massage had ik nog nooit van energiestromen gehoord, nu weet ik dat het leven een uitwisseling van energie is. Mensen zouden niet zo'n pantser om zich heen moeten hebben." ■

Voor mij geen kinc

Je zou het niet zeggen nu we een *babyboom* beleven. Toch kiezen steeds meer vrouwen en mannen voor een bestaan zonder kinderen. Een gesprek met een bewust kinderloos stel. 'Ik zou niet weten welke argumenten vóór kinderen pleiten.'

Els Govers

ILLUSTRATIE: HANS VAN DEN TILLAART

Anne van Riet (43) en Piet Swart (47) hebben bewust gekozen voor een leven zonder kinderen. Zij werkt parttime als bewonersondersteuner en doet vrijwilligerswerk voor een bewonersorganisatie, hij heeft een baan als bioloog. Zittend rondom de keukentafel van hun strak ingerichte appartement vertelt Anne dat ze zich al vanaf haar zesde heeft verzet tegen het stramien van trouwen en kinderen krijgen. De geboorte van haar broertje en de uitleg van haar moeder daarbij gaven hierin de doorslag. Anne: "Ik wilde heel graag weten hoe hij uit de buik gekomen was, maar ik wilde nog liever weten hoe hij er in was gekomen. Mijn moeder zei dat het Gods wil was als je zwanger werd. Gebeurt dat ook als je niet getrouwd bent? Nee, dan gebeurt het niet. Toen wist ik opeens zeker dat ik niet wilde trouwen, ik wilde niet dat God of een ander zou beslissen of ik zwanger zou raken. Ik wilde zelf de controle over mijn leven houden."

Het ouderschap is tegenwoordig niet meer vanzelfsprekend. Volgens cijfers van het Centraal Bureau voor Statistiek zit er een licht stijgende lijn in het aantal vrouwen dat kinderloos blijft. Van de vrouwen die in 1935 zijn geboren, heeft 12 procent geen kinderen gekregen. Van de vrouwen met 1960 als geboortejaar die op de magische leeftijd van veertig jaar afstevenen, is nu 17 procent kinderloos. Van de vrouwen die in 2000 worden geboren, zal volgens de CBS-prognose 19 procent zonder kinderen blijven. Wel of niet kiezen voor kinderen heeft ook met opleiding te maken. In 1998 heeft 25 procent

eren

Niet alle Dinkies (Double Income No Kids) hebben problemen met consumeren

van de hoog opgeleide vrouwen tussen de 33 en 42 jaar geen kinderen. Van hun laag opgeleide leeftijdgenoten heeft 15 procent geen kinderen.

Tobben

Op haar 28ste was Anne er nog steeds van overtuigd dat ze nooit kinderen wilde en liet zich steriliseren. Haar partner Piet ging het vaderschap pas serieus afwegen toen hij de leeftijd van veertig naderde. "Het bleek dat andere dingen toch belangrijker waren. Ik had een leuke baan die ik absoluut niet wilde opgeven. Ook leek het me niks om minder te gaan werken, dat had ik er niet voor over." Piet denkt dat het vaderschap hem zwaar zou vallen. "Ik zie een kind vooral als een bron van zorgen, ik zou er alleen maar over zitten tobben."

Anne plaagt Piet met het idee dat hij op latere leeftijd misschien een jonge vrouw tegenkomt die wel kinderen van hem wil. Hij kan dan nog steeds 'ja' zeggen, zijn biologische klok is immers niet zo dwingend. Piet protesteert. Hij vindt dat ook hij te maken heeft met een leeftijdsgrens van ongeveer veertig jaar. Het leeftijdsverschil tussen kind en vader wordt anders op den duur te groot. Piet vreest dat hij dan geen flexibele vader meer kan zijn. "Het lijkt me waardeloos als ik zestig jaar oud ben terwijl mijn kinderen in de puberteit zitten. Misschien komt het wel doordat ik zelf heel jonge ouders heb gehad. Ik denk dat je dan goed kunt meekomen, dat je kinderen dan meer aan je hebben."

Van een moeder- of vaderinstinct hebben Anne en Piet geen last. Volgens hen bestaat er geen aangeboren neiging tot voorplanting, hooguit een drang om kinderen te beschermen als ze er eenmaal zijn. "In het dierenrijk komt een aangeboren voortplantingsdrift misschien voor, maar wij staan zo ver van de natuur af. Ik denk dat het krijgen van kinderen meer een kwestie is van cultuur of economische noodzaak."

Hamburgers

Voor Piet en Anne is hun keuze voor een leven zonder kinderen gaandeweg nog eens extra bevestigd door maatschappelijke factoren. Piet: "Ik zou niet weten welke argumenten vóór kinderen pleiten. Er zijn talrijke zaken die motiveren om juist geen kinderen te nemen. Overbevolking en milieuvervuiling." Anne: "Een westers kind is een gigantische aanslag op het milieu, veel erger dan een kind in de derde wereld. Door alle wegwerpluiers, alle hamburgers die een kind eet, de auto's waarin het later gaat rijden. Een westers kind consumeert veel, ik vermoed zelfs meer dan een volwassene in de derde wereld." Anne maakt zich dan ook kwaad over paren die grote gezinnen willen stichten. "Daar stoor ik me dan aan. Denken mensen nou echt niet na? Dát vind ik egoïstisch."

In plaats van zelf kinderen te nemen, vindt Anne het een beter idee om kinderen uit Afrika te laten meedelen aan de welvaart hier. Adoptie was voor haar dan ook een mogelijkheid achter de hand. "In de tijd dat ik me liet steriliseren, dacht ik: mocht ik ooit de onbedwingbare behoefte voelen een kind op te voeden, dan kan ik altijd nog een kind adopteren. Nou goed, die onbedwingbare behoefte heb ik nooit gevoeld."

Een leven zonder kinderen is voor Anne en Piet zeker geen leven van 'meer van hetzelfde'. Naar Piets idee is hij pas sinds een paar jaar met nuttig werk bezig. Anne noemt zichzelf nog steeds zoekende. "Ik heb het idee dat ik nog veel te doen heb. Ik wil een steentje bijdragen aan de maatschappij." Bang dat ze op latere leeftijd spijt zullen krijgen van hun beslissing zijn Anne en Piet niet, ook al zijn andere paren nog zo jubelend over de unieke band die je als ouder met een kind kunt hebben. Anne: "Een vriendin zei laatst tegen me: 'Als mijn kind iets overkomt, dan is dat het ergste wat mij kan gebeuren. Dat is veel erger dan het verliezen van een partner'. Je voelt je natuurlijk ontzettend verantwoordelijk voor zo'n hulpeloos wezentje, maar ik heb er nooit naar verlangd. Zo'n band lijkt mij juist eng." Anne en Piet zijn niet bang om zonder kinderen eenzaam oud te worden. Piet: "Nog erger dan geen kinderen hebben, is het om kinderen te hebben die niks om je geven." Anne: "Misschien ga ik in een woongroep van ouderen wonen. Dan heb ik in ieder geval ook contacten dichtbij."

Om redenen van privacy zijn de namen van de geïnterviewden gefingeerd.

'Re

"Gisteren was ik in het Haags Historisch Museum, waar op dit moment allerlei schilderijen over het recht worden tentoongesteld. Daar hing ook een voorstelling van graaf Willem de Goede, die eind dertiende, begin veertiende eeuw regeerde. Op een dag liet hij de baljuw, de rechterlijk ambtenaar, van Dordrecht bij zich roepen, omdat die een goede koe bij een boer had weggehaald en er een slechte koe voor in de plaats had gezet. Willem de Goede oordeelde: 'Je moet honderd goudstukken aan de boer bijbetalen'. De baljuw deed dat en wilde weggaan, waarop Willem zei: 'Hoho, je bent met de boer klaar, maar niet met mij. Ik onthoofd je. Kop eraf!' En zo geschiedde.
Deze voorstelling was razend populair in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw en hing in heel wat rechtszalen achter de rug van de rechters. Waarom? Ik denk dat Willem de Goede werd bewonderd omdat hij zo goed het civiele recht van het strafrecht wist te onderscheiden. U weet,

Jurist Jan Leijten:

ht is getemperde vergelding'

FOTO'S: CHRIS PENNARTS

Als ouders zo voorzichtig optraden als rechters, dan zou bijna geen enkel kind nog straf krijgen, denkt jurist en publicist Jan Leijten. Toch moet een rechter een zo laag mogelijke straf blijven opleggen, want 'een rechter mag geen fabrikant van leed zijn'.

Een gesprek over kroongetuigen, de twee Hennies en de parabel van de wijngaard.

Marjan Slob

civiel recht gaat over het in evenwicht brengen van de belangen van burgers. Door de boer honderd goudstukken te betalen, had de baljuw het evenwicht hersteld. Strafrecht is een zaak tussen burger en staat, waarbij de staat daden bestraft die een samenleving niet kan tolereren. Dat kostte de baljuw dus de kop. Eind achttiende eeuw waren we niet meer zo gecharmeerd van deze voorstelling en verdween ze uit de rechtszalen. Dat komt omdat in 1870 de doodstraf werd afgeschaft, na al jaren niet meer ten uitvoer te zijn gebracht. Dus het onthoofden van de baljuw was niet meer zo'n goed voorbeeld."

Aan het woord is een levendige zeventiger met rode wangen, grijze haren die pluizen achter zijn oren en verrassend heldere blauwe ogen: prof.mr. J.C.M. Leijten. Jan Leijten werd in 1926 geboren in Etten-Leur, studeerde rechten in Nijmegen, publiceerde als student twee dichtbundels, werkte in de jaren vijftig bij een Nijmeegs advocatenkantoor en werd daarna rechter in Den Bosch. In 1969 werd hij hoogleraar in Nijmegen en in 1981 Advocaat-Generaal bij de Hoge Raad. Beide functies vervulde hij tot aan zijn pensionering. Nu is hij 'overal vanaf' en lekker aan het lezen. Dat is wel speciaal voor een rechter, zegt hij. Rechters lezen in het algemeen niet zoveel. Het zijn meer muziekliefhebbers.
Zijn onderwijservaring toont zich in de manier waarop hij vragen beantwoordt. Die is rustig, docerend, bij voorbaat inspelend op ontbrekende ▶

achtergrondinformatie. Maar hij kan ook fel zijn. Zodra het over kroongetuigen gaat, bijvoorbeeld. "Dat is een kwaad, en niet eens een noodzakelijk kwaad. Voor de duidelijkheid: onder een kroongetuige versta ik een getuige die zelf uit het foute milieu komt en tegen een aanzienlijke beloning zijn kameraden aan justitie verraadt. Ik ben daar ontzettend tegen. Het corrumpeert de rechtspraak omdat één van de allereerste beginselen wordt verlaten, dat van gelijkheid voor de wet, van gelijke straffen voor gelijke daden. Een kroongetuige wordt voor zijn misdaden beloond! Met een reisje naar het buitenland en plastische chirurgie op de koop toe. Die ongelijke behandeling kan alleen maar fnuikend zijn voor de rechtsgang. Ik vind het een hele slechte zaak. Aan kroongetuigen hadden we nooit zelfs maar moeten dénken."

We komen te spreken over de twee Hennies, het laag-intelligente stel dat in Turkije betrapt werd op het smokkelen van drugs en daar is berecht volgens de strenge Turkse drugswetten. In Nederland is met medelijden gereageerd op dit vonnis, omdat 'de Hennies' waarschijnlijk niet goed hebben geweten wat ze deden. Waar meestal de roep klinkt om strengere straffen, vinden we het nu toch vooral sneu voor de Hennies. Is dat niet raar?
Leijten: "Zo'n zaak toont aan waarom je altijd onderscheid moet maken tussen 'schuld hebben' en 'het gedaan hebben'. Er bestaat voor zover ik weet weinig twijfel over het feit dat de Hennies drugs hebben gesmokkeld. Je kunt weten wàt iemand gedaan heeft. Maar we weten nooit hoeveel schuld iemand werkelijk heeft. Schuld valt gewoon niet objectief vast te stellen. Toch speelt de schuldvraag een cru-

ciale rol in het strafrecht. We matigen ons aan dat we weten hoe schuldig iemand is en dat bepaalt mede de straf. Soms zie je dat een rechter extra zwaar straft als de dader geen enkele wroeging toont. Terwijl je net zo goed andersom kunt redeneren: als een dader geen berouw heeft, is hij kennelijk niet goed in staat te overzien wat hij heeft gedaan, dús is hij minder schuldig, dús moet hij een lichtere straf krijgen. Ik bedoel maar: de schuldvraag zingt zich los van de feiten."

Een rechter stelt schuld vast. Moet een rechter ook kunnen vergeven?

"Daar heeft een rechter natuurlijk geen opdracht voor gekregen. Vergiffenis kunnen alleen de slachtoffers schenken. Maar rechters moeten wel rekening houden met de omstandigheden. Ze kunnen de Koningin adviseren gratie te verlenen, dat is een soort vergiffenis, vaak omdat een bepaalde gebeurtenis een ander licht werpt op de zaak. Ik heb ooit een man berecht die een gewelddige verkeersfout had gemaakt, waardoor zijn vrouw en kind, die bij hem in de auto zaten, verongelukten. Zo iemand is in zekere zin al levenslang gestraft. Moet je dan nog straf toedienen? Volgens artikel 9a - ja, nu word ik even technisch - kun je iemand schuldig verklaren zonder het opleggen van straf. Dat is in zo'n geval misschien gepast.
Artikel 9a kun je zelfs inzetten bij moord. Ik heb meegemaakt dat een vrouw haar man vergiftigde door iets in de koffie te doen die ze hem elke morgen serveerde. De man voelde zich ziek, werd opgenomen in het ziekenhuis, knapte op, mocht weer naar huis, waar hij weer koffie kreeg van zijn vrouw en uiteindelijk overleed. Vergiftiging is op zichzelf genomen een vreselijk feit, waar vele jaren gevangenisstraf voor staat. Maar uit de verhalen van en vooral over de vrouw bleek, dat die man een ontzettende tiran was geweest en dat ze jarenlang had geleden onder zijn wreedheid. Wij rechters - we waren met zijn drieën - bepaalden unaniem dat de drie maanden die ze in voorlopige hechtenis had doorgebracht voldoende straf waren geweest. Ook omdat de kans op herhaling nihil was. Deze vrouw heeft ongetwijfeld nooit meer zoiets gedaan."

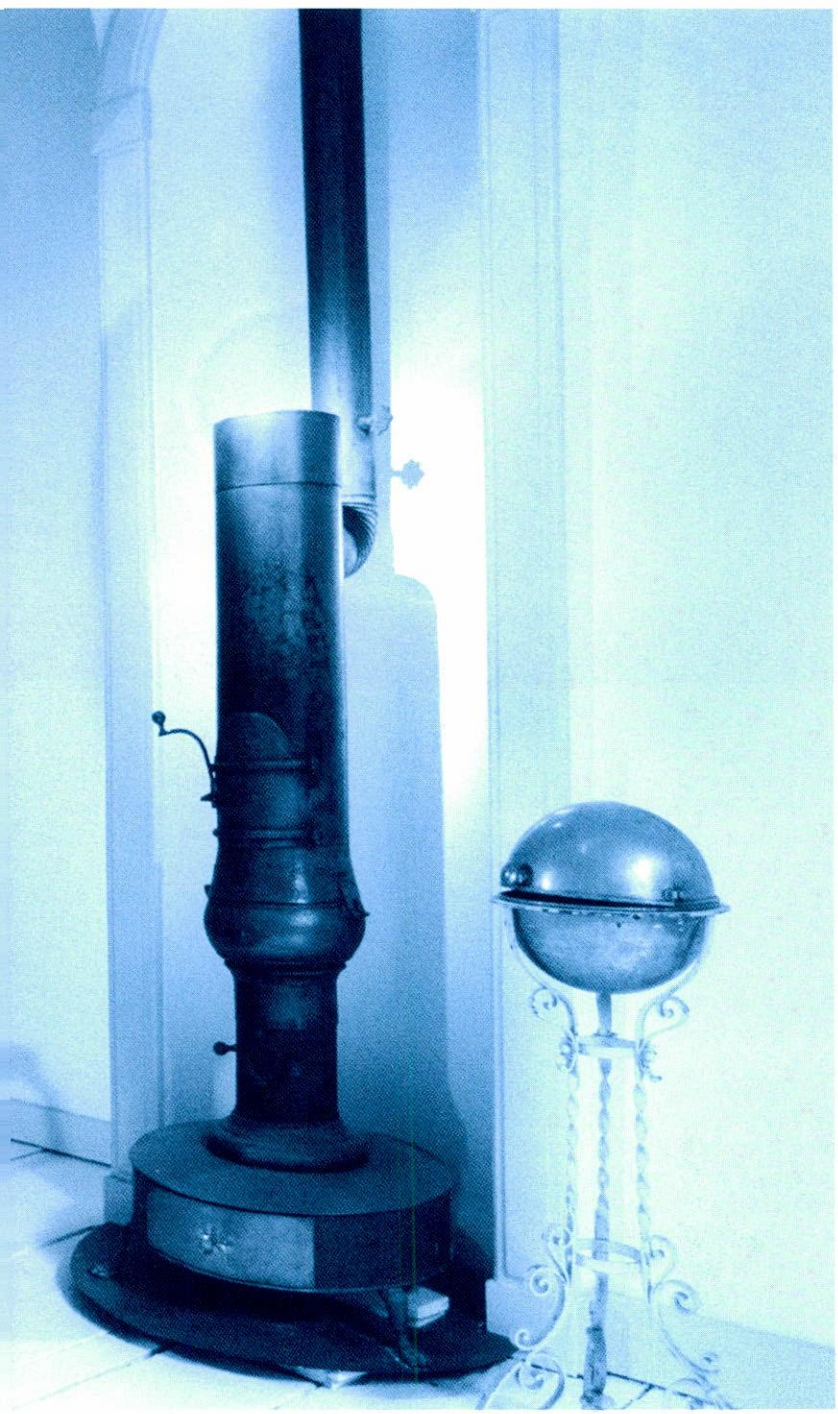

Was u als rechter nieuwsgierig naar hoe het de mensen die u berechtte in hun verdere leven verging?
"In het algemeen heb je daar weinig zicht op. Ja, sommige veroordeelden zie je terug omdat ze weer opnieuw worden voorgeleid. Maar wetsovertreders, ook degenen die zware misdrijven hebben gepleegd, zijn niet zo interessant als u misschien denkt.
Eenmaal gevangen maken ze zich gewoonlijk drukker over de vraag of hun koffie wel op tijd komt dan dat ze diep nadenken over het feit dat ze van hun vrijheid zijn beroofd."

U heeft ooit gezegd dat straf wél preventief werkt bij eenvoudige verkeersovertredingen, maar niet bij moord en verkrachting.
"Ja. Als iemand fout parkeert, en hij krijgt een boete van pakweg duizend gulden, dan kijkt-ie de volgende keer wel uit. Men vindt dat in het algemeen toch zonde van zijn geld, dus de dreiging van weer zo'n straf maakt dat men een volgende keer wat langer zoekt naar een plaatsje. Maar er is volgens mij nog nooit een verkrachter geweest die het verkrachten uit zijn hoofd liet uit vrees voor straf. Ik denk: als je het verkrachten niet laat omdat je vindt dat het niet hoort, dan helpt straf ook niet. Zodra er driften in het spel zijn, maak je geen afweging meer tussen je drang en de angst voor straf.
Juist om die reden hebben zware ▶

N.J. van der Heck, 'Het oordeel van graaf Willem de Goede', 1618

STEDELIJKMUSEUM ALKMAAR

straffen voor zware vergrijpen geen zin. Zware straffen voorkómen niets. Ze schrikken niet af. Een straf van langer dan vijf jaar heeft alleen zin als een soort genoegdoening aan een verontwaardigde maatschappij. Straffen hebben dus een verschillend nut. Het nut van verkeersboetes is dat ze preventief werken. Het nut van straffen bij zware misdrijven schuilt in de getemperde vergelding. En misdadigers kunnen in de gevangenis niet zo gek veel kwaad natuurlijk. Daar staat tegenover dat ze meestal extra gevaarlijk zijn zodra ze weer op vrije voeten komen, en dat geldt vooral voor jonge gevangenen.
Straf leidt tot leed, en je moet als rechter geen fabrikant van leed zijn. Je moet dus als rechter een straf opleggen, die zó laag is dat de samenleving het nog net pikt. Het is me wel gebeurd dat een vader wiens dochter was verkracht tijdens een zaak naar me riep: 'Jij zou eens moeten meemaken wat ik heb moeten meemaken.' Daarop zei ik: 'Dan zou ik geen goed rechter zijn.' Als het mijn dochter was geweest, had men mij waarschijnlijk geen recht laten spreken. En terecht. Recht is getémperde vergelding. Het moet niet uitmonden in knokpartijen, in eigenrichting."

Enkele jaren geleden bleek uit een onderzoek van Vrij Nederland dat rechters veelal uit gegoede gezinnen kwamen en vooral D66 stemden. Kortom: het is een bepaalde klasse die rechtspreekt over alle Nederlanders. Wat moet de spreekwoordelijke kansarme zwarte jongere daarvan denken?
"Inmiddels valt het wel mee met die oververtegenwoordiging van D66 hoor. Maar u doelt op discriminatie van bepaalde groepen. Ik zal u vertellen: onlangs bleek uit een onderzoek dat werklozen voor hetzelfde vergrijp eerder gevangenisstraf kregen opgelegd dan mensen met een baan. Nu kunt u vragen: 'Is dat wel eerlijk?' In zekere zin niet, nee. Maar je kunt het ook verdedigen. Gevangenisstraf komt bij een niet-werkloze harder aan, want in negen van de tien gevallen kost het hem ook zijn baan. Ik ben niet op voorhand tegen zo'n verschil, al zou ik wel zoeken naar een evenwicht. Je zou de werkende een hogere geldboete dan de werkloze kunnen geven, bijvoorbeeld.
Zo zou ik waarschijnlijk met meer succes drugs kunnen smokkelen dan mijn kleinzoon, want jongeren lopen meer kans tegen de lamp te lopen. Maar tegen mensen die dat oneerlijk vinden, haal ik de parabel van de wijngaard aan. In de wijngaard werkten verschillende ploegen. De leden van de ene ploeg hadden het zwaarder dan de anderen, omdat zij moesten werken in de hitte van de dag. Toch kregen ze dezelfde beloning.
Gemopper werd weggewuifd; de ploegen kregen waar ze recht op hadden, ondanks de verschillende omstandigheden. Zo zit het ook met de zwarte drugssmokkelaar of werkloze dief. Je krijgt de straf die staat voor je misdaad, en dat anderen het makkelijker hebben in het leven, of niet naar de gevangenis hoeven, daar kun jij niet over klagen. Dat is niet onrechtvaardig."

Een dief is misschien niet de meest geëigende persoon om te klagen over onrechtvaardigheid. Maar ik kan me de wrok wel voorstellen.
"Ik ook, ik ook. Ik kan het niet helemaal in orde vinden. Dat gevoel houd ik zelf ook."

Uit wat voor nest komt u eigenlijk?
"Mijn vader was gemeentesecretaris in Etten-Leur. Hij stierf toen ik vijftien was. We waren met zeven kinderen, maar dat was in die tijd in Brabant niets bijzonders. De buren hadden er dertien. Direct na de oorlog

was het geen vetpot bij ons thuis. Dat is één van de redenen dat ik rechten ben gaan studeren: dat was de kortste studie en je had geen dure hulpmiddelen nodig zoals voor biologie, wat ik misschien liever had gedaan. Maar goed, ik kon gaan studeren, ik was in zekere zin bevoorrecht."

U zei ooit: van de tien personen die worden vrijgesproken weet je dat er acht à negen 'guilty as hell' zijn.

"Het komt voor dat je in je hart overtuigd bent dat een verdachte het heeft gedaan. Maar zolang dat niet is bewezen, moet je vrijspreken. Als ouders zo optraden als rechters, dan zou bijna geen enkel kind nog straf krijgen. Wij spreken recht vanuit de kant van de verdachte. Dat is noodzakelijk in een rechtsstaat. Als waarschijnlijkheid genoeg zou zijn om iemand te veroordelen, raakten we verzeild in terreur.

Maar ondertussen nemen we dus op de koop toe dat boeven op vrije voeten blijven. Als we efficiënt zouden rechtspreken, dan zouden we ze alle tien veroordelen. De kans dat we een onschuldige veroordelen is immers kleiner dan de kans dat we een boef laten lopen, en zo hebben we tenminste alle boeven te pakken. Maar u voelt toch ook wel dat dat niet kan, hoop ik? In het recht gaat het niet in de eerste plaats om efficiëntie. Het gaat om gerechtigheid."

Gerechtigheid?

"Ach ja, schei uit! Dat is een moeilijk begrip natuurlijk. Gerechtigheid naar onze normen, hier en nu. Het straffen van homoseksuelen, zoals hier in de vorige eeuw gebeurde, zou nu een groot onrecht zijn. En hier vinden wij het volstrekt onacceptabel dat vrouwen in sommige delen van de wereld gedood worden omdat ze hun familie te schande hebben gebracht. Ik bedoel maar: gerechtigheid betekent niet voor iedereen hetzelfde. Het is een te groot woord voor mensen. Net als God, net als het bovennatuurlijke. Dat zijn ook te grote woorden, die moet je eigenlijk niet in je mond nemen. Gerechtigheid is niet voor niets oorspronkelijk een begrip uit de godsdienst. Het betekende dat onrechtvaardige aardse verhoudingen na de dood werden rechtgetrokken. Ik geloof er niet in, maar dàt is wat me in godsdienst het meeste aanspreekt: het vereffenen van onrechtvaardigheid."

Lezen

Jan Leijten heeft tal van persoonlijk gekleurde juridische columns en essays gepubliceerd. Enkele recente titels: 'Last post: herinnering en belevenis' (1998), 'Het kan ook anders: een keuze uit het juridisch werk van Jan Leijten' (1996), 'Waarom ik het nog steeds niet goed door heb' (1995), 'De achterkant van het recht' (1994), 'Brullen als een nachtegaal: het recht moet zijn verhaal hebben' (1993), 'De verschrikkelijke eenzaamheid van de inbreker' (1992). In 1974 verscheen zijn laatste dichtbundel, 'Het malle luchtkasteel'.

De tentoonstelling 'Weegschaal en zwaard' is nog tot en met 13 juni te zien in het Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7. Openingstijden: di t/m vr 11-17 uur, za, zo 12-17 uur.

Uit het hoofdbestuur

Humanistisch analyseren

"De veranderingsprocessen binnen het Humanistisch Verbond verlopen een stuk taaier dan ik had gedacht. Laat ik zeggen: de waarde van de argumentatie is groter dan de beslissingskracht. Dat komt natuurlijk door de democratische grondhouding van de bestuurders van het Humanistisch Verbond. Overleggen en consensus zoeken is een groot goed, maar het vertraagt de beslissingen."
Tegen de stroom in betreurt hoofdbestuurslid Patrick Maes de wens van het HV om zich maatschappelijk te profileren. "De waan van de dag gaat aan het Humanistisch Verbond voorbij. Dat klinkt misschien als een gebrek, maar het is juist goed. Het HV is geen snelle beweging die bovenop het nieuws zit. We weten niet onmiddellijk wat we moeten denken en doen, willen zaken eerst uitdiepen. Dat kán ook. Het HV is een van de weinige hedendaagse groepering die niet marktgericht hóeft te zijn. Daar moet je je kracht van maken. We moeten geen politieke partij willen zijn, die politieke uitspraken doet. Wij kunnen beter onze energie steken in het ontwikkelen van een humanistische methodiek. Onze kracht moet liggen in het humaniseren van de actuele problemen."
Wat bedoelt Maes daarmee? "Bijvoorbeeld: als het actuele debat over gevangenissen gaat, is het onze opdracht om het humane te propageren. Vragen te stellen. Wat doe je als je iemand opsluit, hoe kan opsluiting nog een bijdrage aan de menselijkheid zijn? Ik denk dat we problemen steeds op humanistische wijze moeten analyseren. Dat betekent dat je je afvraagt wie de spelers zijn, welke belangen ze hebben, wie het woord krijgt. En: wie zouden het moeten hebben, maar krijgen het niet? Die analyse is veel interessanter dan een snelle stellingname in het debat van de dag.
Let wel: het feit dat je nog geen antwoord hebt, betekent niet dat je moet terugvallen op moralisme, op oude normen en waarden. Wij moeten steeds wijzen op de menselijke waardigheid, maar het staat niet vast hoe die in een concrete situatie vorm krijgt. Als je dat bij voorbaat meent te weten, ben je een moralist. Wat dat betreft verwacht ik veel van het Kenniscentrum dat nu wordt opgericht. Zo'n Centrum zou het HV kunnen voorzien van een stevige basis voor het denken, die ons kan uitdagen tot verdieping. En met ons de hele maatschappij.
Soms denk ik dat we de oplossingen voor de juiste maatschappelijke rol van het HV al aan het vinden zijn, terwijl we ons nog concentreren op de problematiek."

Eén van de vaste artikelen in de *Humanist* is 'het Keerpunt'. En dat kan natuurlijk uitgroeien tot iets heel inspirerends: mensen die in hun persoonlijk of werkzaam leven andere keuzes durven maken, en daarmee ons lezers ook op een ander spoor kunnen zetten.
Deze week schrok ik echter op door een artikel over Brigitta, die haar geboortenaam verloochende en een nieuwe god omhelsde. En jawel, natuurlijk werd in de eerste tien regels al duidelijk gemaakt hoe wij niet-gelovigen haar discrimineerden.
Om duidelijk te zijn: het interesseert me niets wat Brigitta met haar leven doet, ik ben niet geïnteresseerd in haar god en haar ideeën, en ook niet in haar bewuste leven wat moet blijken uit het scheiden van haar vuil; dat doet toch immers heel gelovig en ongelovig Nederland uit respect voor de 'schepping'. Misschien had het wat meer inhoud gekregen als de redactie haar eens had gevraagd, hoe ze vanuit haar geloof dacht over gelijke rechten voor homoseksuelen, de rolverdeling vrouw-man in haar gezin, respect voor andere godsdiensten, en zo nog meer. Dan was tenminste duidelijk geworden welke islamitische denkwijzen er onder de hoofddoek verborgen zitten.
In de *Humanist* verwacht ik zo'n artikel niet, en wil ik graag verschoond blijven van de bekeringsgeschiedenissen van al die andere godsdienstigen die hierop mogelijk nog volgen. Of was dit de uitzondering, omdat daaruit moet blijken dat wij humanisten toch vooral aan positieve discriminatie doen?
T.E. Grijpstra, Hilversum

Misser van de NAVO

Met de bombardementen op Servië - de consequentie van een faliekant verkeerde onderhandelingsstrategie - is de NAVO haar doel volledig voorbijgeschoten. De NAVO heeft daarbij tegelijk een zware slag toegediend aan de brede, internationale beweging van mensen die streven naar een cultuur van geweldloosheid. Dat schrijft het Humanistisch Vredesberaad in een brief aan Jan Marijnissen.
Het Humanistisch Vredesberaad ziet nog maar één weg om aan de mensonterende situatie in Kosovo een einde te maken. "Stoppen met bombarderen, uitroepen van een wapenstilstand, inzetten van uitgebreide hulpverlening, beleggen van een Balkan-conferentie onder auspiciën van de Verenigde Naties en benoemen van een speciale VN-onderzoekscommissie voor het vinden van een aanvaardbare oplossing voor de Kosovo-crisis."

'Humanisme actief'

Voor het eerst presenteren de dertien humanistische organisaties zich als één beweging in een boek.
'Humanisme Actief: een beeld van de humanistische beweging', geeft een overzicht van de activiteiten en toekomstplannen van de verschillende organisaties.
Het boek bevat interviews met kopstukken van de organisaties; foto's completeren hun verhaal. Rode draad is steeds de mens en zijn ontplooiingsmogelijkheden. Alle humanistische organisaties vertalen die menselijke benadering naar hun terrein, zoals geestelijke verzorging aan ouderen, ondersteuning van projecten in ontwikkelingslanden en pedagogische adviezen aan kinderen. Boris Dittrich schreef het voorwoord en Martin van Amerongen de inleiding.
'Humanisme Actief' wordt breed verzonden aan kamerleden, media en gemeenten. De afdelingen van het Humanistisch Verbond ontvangen ook een exemplaar. Bestellen bij het HV kan natuurlijk ook: als u *f*19,50 overmaakt op giro 58 van het Humanistisch Verbond in Amsterdam, o.v.v. pulb08, krijgt u het boek thuisgestuurd.

Witte illegalen

Het Humanistisch Verbond heeft een petitie over witte illegalen ondertekend die is gericht aan de leden van de Tweede Kamer en in landelijke kranten heeft gestaan. De petitie is een pleidooi om voor één keer zogenoemde 'witte' illegalen een verblijfsstatus te verlenen.
Het gaat om ongeveer achthonderd mensen die al jaren in Nederland wonen en werken, een sofi-nummer hebben, belastingen en premies betalen, maar niet lang genoeg aan één stuk door hebben gewerkt. Hierdoor zijn ze op grond van de nieuwe Koppelingswet illegaal en zouden ze dus het land uitmoeten. Inmiddels verstrekt de overheid geen sofi-nummers meer aan personen zonder verblijfstitels.
Legalisering zou dus geen precedent scheppen en echt eenmalig zijn.
Bij het ter perse gaan van dit nummer is het nog onduidelijk wat het effect van deze actie is geweest.

Mailing

In het najaar van 1998 spraken de humanistische organisaties met elkaar af adressenbestanden uit te wisselen. Binnenkort zal Hivos (het Humanistisch instituut voor ontwikkelingssamenwerking) voor zijn donateursactie het adressenbestand van het Humanistisch Verbond gebruiken. Mocht u daar bezwaar tegen hebben, dan kunt u tot eind mei telefonisch contact opnemen met het Landelijk Bureau van Humanistisch Verbond: telefoonnummer: 020 - 521 90 00.

Gewoon händelen

Op woensdag 12 mei zendt de Humanistische Omroep de documentaire 'Gewoon händelen' uit. De film schetst een beeld van Trees van Rijsewijk (1951), een Nederlandse vrouw die in haar eentje een fietstocht maakte in de Himalaya. Haar ontmoeting in Nepal met het weesmeisje Kumari had verstrekkende gevolgen.

Dertien jaar geleden besloot Trees van Rijsewijk haar leven een resolute wending te geven: zij zegde haar baan op, volgde een cursus rijwielherstellen, kocht een enkeltje India/Delhi en ging met haar fiets naar een gebied waar ze niets van afwist. Helemaal alleen reisde zij af naar het dak van de wereld. De intense ervaringen op haar fietstochten door Nepal, Tibet, China en India veranderden haar kijk op het leven, maar de onverwachte ontmoeting met het vierjarige Nepalese weesmeisje Kumari zette haar wereld pas echt op zijn kop. "Zij kwam op mijn weg. Of ik op de hare. We konden niet om elkaar heen." Kumari zat onder de luizen en had 'een hoofd vol verdriet en een buik met wormen'. Toch besloot Van Rijsewijk de verantwoordelijkheid voor het meisje op zich te nemen en werd zij uiteindelijk erkend als Kumari's moeder.
Een mooi verhaal, dat gelukkig niet snel in de vergetelheid zal raken. Onlangs verscheen bij Uitgeverij De Geus het boek *Kumari, mijn dochter uit Nepal*, door Van Rijsewijk in eerste instantie voor haar dochtertje geschreven. Daarnaast zendt de Humanistische Omroep op 12 mei een documentaire uit over deze bijzondere vrouw, die, eenmaal teruggekeerd in Nederland, stopte met lesgeven en sindsdien op haar eigen wijze een directe vorm van ontwikkelingshulp organiseert. Ze zette de Stichting Tamsarya op en realiseerde projecten voor met name de allerarmste vrouwen en kinderen in Nepal. In de documentaire zien we de geslaagde gevolgen van haar inspanningen. Programmamaakster Evelyne van Dijck bezocht samen met Van Rijsewijk en Kumari (inmiddels een mooie, jonge vrouw) onder meer de Kumari-school, het weeshuis en waterprojecten die werden gefinancierd met geld dat Van Rijsewijk bijeenbrengt door het geven van lezingen, acties op scholen en donaties. Van Rijsewijk: "Ik krijg soms opmerkingen als 'Nepal zal zich nooit ontwikkelen. Wat jij doet is een druppel op een gloeiende plaat'. Maar als ik het leven van enkele kinderen kan verbeteren, dan weerhoudt mij niets."
Gelukkig maar. Dankzij haar 'druppels' staat er nu aan de voet van de Himalaya een prachtig weeshuis met school. Zingend en dansend heten de kleine weeskindjes hun weldoenster welkom in hun nieuwe onderkomen. We zien bergbewoners die voor het eerst over stromend water beschikken en zien hoe Van Rijsewijk een doodziek kind het leven redt door het bijtijds naar het ziekenhuis te brengen. Toch moeten we haar niet teveel op een voetstuk plaatsen, zegt ze bijna beschaamd: "Ik doe dit werk gewoon graag, dus eigenlijk doe ik het ook voor mezelf."

'Gewoon händelen', op ***woensdag 12 mei*** *om 22.41 uur bij de Humanistische Omroep op Nederland 1.*
'Kumari, mijn dochter uit Nepal' (1999) van Trees van Rijsewijk, *f*34,90. Uitgeverij De Geus, ISBN 90 5226 618 2.

DENKEN & DOEN

Activiteiten in mei

De gratis toegankelijke bevrijdingsfestivals, die ieder jaar worden georganiseerd ter gelegenheid van de Nationale Viering van de Bevrijding, zijn inmiddels uitgegroeid tot het grootste live muziekevenement van Nederland. Dit jaar doen de bekende artiesten Skik, Roméo en Acda en De Munnik ieder vier of vijf festivals aan. Op alle dertien festivals kunnen bezoekers de zin 'Vrijheid is voor mij..., geldt ook voor anderen?' afmaken en zich laten fotograferen. Ook kan iedereen meewerken aan de Vrede en Vrijheid-expositie die later zal worden geëxposeerd tijdens de Internationale Vredesconferentie in Den Haag.

Verwarring en wanhoop, daar wordt het leven van iemand met de Borderline persoonlijkheidsstoornis door getekend. Verwarring over de eisen van familie en partners, wanhoop door de voortdurende twijfel aan de eigen identiteit. Zelfmoord komt vaak voor. Lange tijd werden borderliners beschouwd als lastige patiënten die niet konden worden geholpen in de geestelijke gezondheidszorg. In 'Een lastig portret' onder meer aandacht voor de nieuwe Linehan-therapie in Nederland, een samenwerkingsprogramma tussen psychiatrie en de verslavingszorg.

Bevrijdingsfestivals

Op **woensdag 5 mei** zijn er weer dertien bevrijdingsfestivals, met diverse bekende artiesten. Meer informatie via tel. 020-6209688 of op de website van het Nationaal Comité 4 en 5 mei: www.4en5mei.nl

Lastig portret

De Radio 5 Documentaire 'Een lastig portret', op **maandag 10 mei** op Radio 5 om 13.05 uur bij de Humanistische Omroep.

Wachten op de dood

Toneelstuk 'Adel Blank' van Alex van Warmerdam, nog **de hele maand mei** te zien in diverse theaters in het land (Leiden, LAKtheater: 4 t/m 8 mei; Rotterdam, Theater Lantaren/Venster: 11 t/m 15 mei; Den Haag, Theater aan het Spui: 18 t/m 22 mei; Haarlem, Toneelschuur: 25 t/m 29 mei en 1 t/m 5 juni). Bel voor informatie met 020-5205320.

Kamperen met de JH

Kampeerweekeinde van **donderdagavond 13 t/m zondag 16 mei** in Didam (bij Arnhem). Bel voor informatie en aanmelding met 071-5130513.

Ecovolunteer

Wie hart heeft voor de natuur en graag een actieve bijdrage wil leveren aan natuurbescherming, vraagt **nú** de nieuwe brochure aan van Natuurreiswinkel Wolftrail. Hierin vindt u uitgebreide informatie over diverse natuurbeschermingsprojecten waar u als 'ecovolunteer' ter plekke aan mee kunt werken. In Italië kunt u de dolfijnen een handje helpen, in Swaziland zijn het de neushoorns die dankzij uw bijdrage betere kansen krijgen. Wereldwijd zijn er 25 projecten waar u zich voor kunt opgeven. Kijk op de website www.ecovolunteer.org of bel 0297-368504 voor de brochure.

wolftrail

Zondagsrust

Op **zaterdag 15 mei** Het Radioverhaal 'Op=Op' over de huidige consumptiedrang, op Radio 5 om 17.02 uur bij de Humanistische Omroep.

Adel Blank, de zieke vrouw des huizes, wacht op haar dood. Het personeel ook. De theaterstukken van Van Warmerdam onderscheiden zich door de typische, vaak bizarre humor waarmee hij thema's als macht, eenzaamheid en scheefgegroeide familieverhoudingen gestalte geeft. 'Adel Blank' is een coproductie van zijn eigen gezelschap De Mexicaanse Hond en het gerenommeerde De Trust.

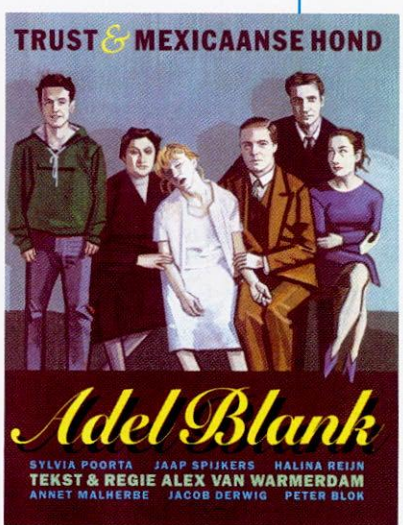

Heb je lef, ben je creatief en nieuwsgierig, hou je van kamperen en heb je zin om samen met andere jonge mensen van 20 tot 30 jaar bezig te zijn met ambities, toekomstdromen en (toekomstige) loopbanen? Dan ben je meer dan welkom op het kampeerweekeinde die de Jonge Humanisten organiseren (lid zijn is niet nodig!). Wat je zoal kunt verwachten: forum, carrièrespel, improvisatietheater, lezing, succesverhalen vertellen, swingen, kampvuur en lekker wandelen in de natuur. Kosten slechts *f* 75,-, inclusief alle (vegetarische) driegangenmaaltijden. Er is een beperkt aantal plaatsen; meld je dus zo snel mogelijk aan.

Loop op een willekeurige zondag door het centrum van een grote stad en laat de geluiden tot je doordringen. Milkshakes worden weggelebberd, nasibalpapiertjes ritselen, automatische winkeldeuren glijden dicht en open. Wat is er gebeurd met de vrije en rustige zondag? In dit Radioverhaal wordt de overconsumptie tastbaar door geluidsopnames en interviews vanuit winkelstraten en door teksten over het spaar- en uitgeefbedrag.

Stoere binken, watjes, schoonheden en androgyne types van 20 t/m 28 jaar zijn van harte welkom op dit weekend over 'Trouw'. Denk en praat mee over vragen als: hoe moeilijk of makkelijk is het om trouw te blijven aan jezelf tussen de man- en vrouwbeelden die massamedia, ouders, minnaars en bazinnen over ons uitstorten? Hoeveel trouw verwachten we van vrouwen en mannen in vriendschappen en liefdesrelaties? Waar komen eventuele verschillen vandaan? Op het programma staan onder meer creatieve activiteiten, discussie, bezoek aan een toneelvoorstelling over trouw en een workshop met de regisseuse.

Themaweekend 'Trouw'

Op **zaterdag 15 en zondag 16 mei** organiseert de Genderbende, de jongerengroep van het Nivon, een weekend rond het thema 'Trouw'. Plaats: Raalte of omgeving. Bel voor meer informatie met 020-4350713.

Kunst van vluchtelingen

Tentoonstelling 'De Kracht van Kakuma', **de hele maand mei** (t/m 13 juni) te zien in het Tropenmuseum, Linnaeusstraat 2 in Amsterdam. Informatie: tel. 020-5688215.

Psycho-sociale contactdag

Op **zaterdag 15 mei** vindt voor de derde maal de Psycho-sociale contactdag plaats. Deze dag is niet alleen interessant voor iedereen die werkzaam is in het psycho-sociale beroepsveld, zoals in de humanistische hulpverlening, maar ook voor studenten en vrijwilligers. De dag vindt plaats in Kerkelijk Centrum 'De Brug', Schuilenburgerweg 2 in Amersfoort en duurt van 10.00 tot 16.00 uur. De toegang is gratis. Bel voor meer informatie: 0593-332486.

Vredessymposium

Van dinsdag 11 t/m zaterdag 15 mei vindt in het Nederlands Congresgebouw in Den Haag de Derde Haagse Vredesconferentie plaats. Deze conferentie wordt georganiseerd door The Hague Appeal for Peace en is Engelstalig. Aansluitend organiseert Stichting I.S.I.S. op **zondag 16 mei** een (vrijwel geheel Nederlandstalig) Vredessymposium in dezelfde locatie. Vanuit het motto: 'Er is geen weg naar vrede. Vrede is de weg', kunnen oorzaken van conflicten worden onderzocht en kan er worden gewerkt aan oplossingen. Laatstgenoemd symposium duurt van 10.30 tot 17.15 uur en is gratis toegankelijk voor elke belangstellende. Bel voor informatie of reserveren 070-3454892.

Goed hout

Bel **nú** met Milieudefensie (tel. 020-6262620) en vraag naar het gratis informatiepakket over 'goed hout' met het FSC-keurmerk en de actiekaart voor gratis tuinmeubelen.

Kunst, gemaakt in Kakuma en Dadaab twee grote vluchtelingenkampen in het noorden van Kenia. De afgelopen jaren zijn in Kenia tientallen kampen gebouwd: een toevluchtsoord voor mensen uit de buurlanden, op de vlucht voor oorlog. De kampen waren bedoeld voor tijdelijke opvang en vele zijn inmiddels weer opgeheven. Kakuma en Dadaab zijn er nog steeds. Het gaat om uitgestrekte steden met respectievelijk 70.000 en 185.000 inwoners, compleet met ziekenhuizen, scholen en sportverenigingen. De inwoners zijn buiten gevaar maar hun situatie is uitzichtloos. Het werk van een groep kunstenaars, afkomstig uit beide kampen, is nu te bezichtigen. Ook zijn er foto's te zien die een beeld geven van het leven in deze vluchtelingenkampen.

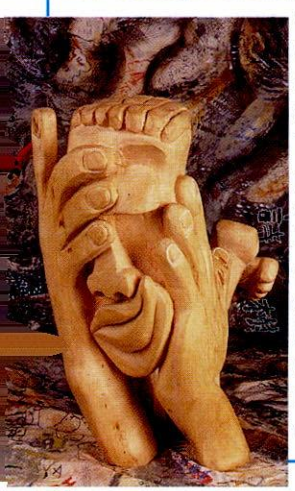

Red de bossen, kies voor hout voorzien van het internationale FSC-keurmerk. Dit hout wordt aanbevolen door Wereld Natuur Fonds, Novib en Milieudefensie en is afkomstig uit goed beheerde bossen. Dit jaar kunt u al in veel tuincentra en bouwmarkten hout en tuinmeubelen kopen met FSC-keurmerk. Milieudefensie heeft een informatiepakket samengesteld, waarin onder meer een koopwijzer en een actiekaart waarmee u gratis FSC-tuinmeubelen kunt winnen.

DENKEN & DOEN

Activiteiten in april

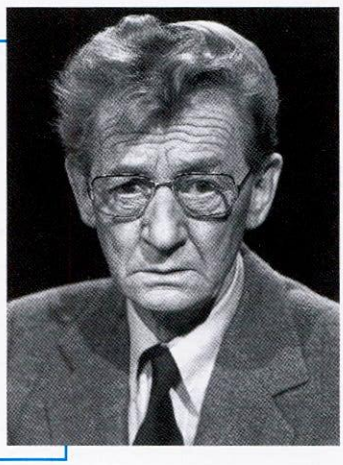

Onder de eretitel 'Vier lichte letterheren' worden vier schrijvers in een grote tentoonstelling bijeengebracht: Godfried Bomans, Simon Carmiggelt, Kees Stip en Kees van Kooten. Zij hebben er ieder op hun eigen wijze voor gezorgd dat ook in Nederland humor serieus genomen kan worden: de kolderieke sprookjes van Bomans, de melancholische sfeer van de bekende Kronkels, de puntige formuleringen van Stip (Trijntje Fop) en de modermismen van Van Kooten. Te zien zijn onder meer zeldzame foto's, boeken, brieven, persoonlijke documenten en handschriften.

Wilde natuur en de mens: wat heeft dit door de eeuwen heen opgeleverd? Aan de hand van lezingen maar vooral door het bezoeken van nog bestaande oude parken en tuinen leert u zich te verplaatsen in de gevoelens en motieven van de mensen die in hun eigen tijd de trendsetters waren voor een nieuwe stijl van omgaan met de natuur.

'Kleine' wapens

In het (live) interviewprogramma 'Boven het Dal' komen mensen aan bod die in hun leven nog plaats hebben voor idealen. Op **maandag 17 mei** een gesprek met Joost Hiltermann (42), expert op het gebied van door mensen gecreëerde ellende. Voor de Amerikaanse organisatie Human Rights Watch houdt hij zich bezig met 'kleine wapens', zoals mijnen en clusterbommen. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn hier al zo'n 98 miljoen mensen door gedood. Hiltermann schrijft rapporten, coördineert onderzoek en hielp mee een ban op laserwapens en landmijnen te bewerkstelligen. Te beluisteren op Radio 5 om 16.02 uur.

Humanisme en zorg

Op **maandag 17 mei** aflevering 15 van de 16-delige radiocursus 'Kwaliteit van leven - inleiding tot humanisme', over de humanistische visie op zorg. Een gesprek hierover met Marian Verkerk, bijzonder hoogleraar ethiek van de zorg bij de Rijksuniversiteit Groningen. Luister tussen 17.45 en 18.00 uur naar Radio 5.

Literaire humor

Tentoonstelling 'Vier lichte letterheren' nog **de hele zomer** te bekijken in het Letterkundig Museum, Prins Willem-Alexanderhof 5 in Den Haag. Informatie: tel. 070-3339666.

Overleven in Rusland

Documentaire 'Dromen in Oktober', te zien op **woensdag 26 mei** om 22.40 uur bij de Humanistische Omroep op Nederland 1.

Beeld voor Beeld

Van **woensdag 26 t/m zondag 30 mei** vindt het tiende Beeld voor Beeld festival plaats in het Tropeninstituut Theater in Amsterdam. Het definitieve programma verschijnt als bijlage bij de Filmkrant van mei en is tevens te vinden op www.xs4all.nl/~savan, of bel: 020-5688500. Het reizend filmprogramma doet in de maand mei ook filmhuizen aan in Groningen, Maastricht en Deventer.

Nieuwe Wildernis

Warande Themadagen 1999: 'Naar een Nieuwe Wildernis', op **zaterdag 29 mei en zaterdag 5 juni** in Laag Keppel (bij Arnhem). Bel voor meer informatie met 0314-382440.

Van macht naar kracht

Symposium 'Van macht naar kracht', op **dinsdag 1 juni** in Apeldoorn. Laat u inspireren om met andere ogen naar uw managementkwaliteiten te kijken. Diverse sprekers (waaronder een directeur van een projectmanagementbureau, een communicatiestrateeg en de

Het 'Oktober hotel' is een respectabel, zij het wat uitgewoond hotel in St. Petersburg van 150 jaar oud. Sinds de introductie van het kapitalisme hebben vele bedrijven en kantoortjes in de kamers van het hotel hun intrek genomen. Tegen een achtergrond van vervallen grandeur vormen ze het gezicht van de nieuwe tijd. Want ondernemen in Rusland is in. Alleen weet niemand hoe lang het gaat duren. En dan is tijdelijke accommodatie in een hotelkamer geen slechte keus. Aan het eind van de dag sluiten alle hotelkamerkantoortjes hun deuren en beginnen de rituelen van de nacht. 'Dromen in Oktober' is een intiem portret van een grande dame.

Presentatie en representatie, dat is dit jaar het thema van het Beeld voor Beeld festival, een publieksfestival voor de etnografische documentaire film. Onderwerpen die aan d orde komen zijn de relatie tussen kunst en visuele antropologie, rituelen, en traditie en verandering binnen een cultuur. De makers van de films zijn op het festival aanwezig om hun producties toe te lichten aan het publiek.

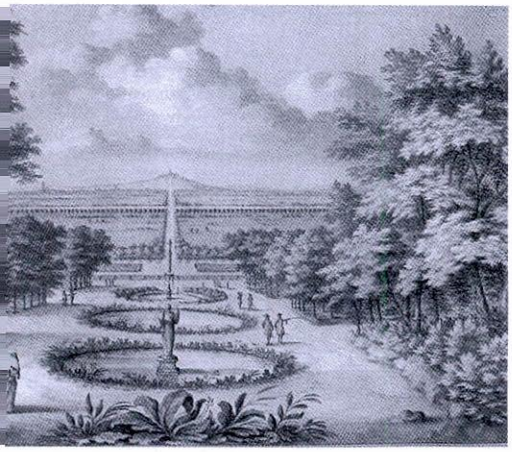

De belangrijkste goden uit de oudheid komen tot leven op deze tentoonstelling. Individueel of in groepsverband ontmoeten de kinderen de belangrijkste goden uit de oudheid. Ze luisteren naar de verhalen over goden en halfgoden en ontdekken de verschillen tussen de godsdiensten en bijbehorende heiligdommen. Er is veel te horen en veel te doen, zoals verkleedpartijen, discussie en spelletjes en de Grote Goden-tekenwedstrijd.

bekende regisseuse Cox Habbema), laen zien hoe vanuit inspiratie, humor, creatief zijn en uitstraling managementtools in de dagelijkse praktijk kunnen worden ingezet om de kwaliteit van het werk te verhogen. Opgave of informatie: bel met 035-5827453.

Radiocursus humanisme

Op **maandag 7 juni** om 17.45 uur op Radio 5 de laatste aflevering van de 16-delige radiocursus 'Kwaliteit van leven - inleiding tot humanisme', met een terugblik en samenvatting van de introductiecursus humanisme die het afgelopen seizoen in 'Kwartier Humanisme' was te beluisteren.
De serie is in z'n geheel op cassettes verkrijgbaar door *f* 40,- over te maken op giro 9449 van Humanistische Omroep te Hilversum, onder vermelding van 'Kwaliteit van leven - hele serie'.

Grote Goden!

Tentoonstelling voor kinderen over het veelgodendom van de oude culturen van Egypte, Griekenland en het Romeinse Rijk, **nog de hele zomer** in het Allard Pierson Museum, Oude Turfmarkt 127 in Amsterdam. Informatie: bel 020-5252556.

Dag van de Generaties

Het Nationaal Comité van de Ouderen houdt op **zaterdag 20 en zondag 21 juni** de Dag van de Generaties in stadspark Sonsbeek in Arnhem. Deze dag wil bijdragen aan begrip tussen ouderen en jongeren. Het HV is beide dagen aanwezig met het onderwerp 'Geluk voor Jong en Oud'. Creatieve uitingen over geluk van jong en oud worden in het park tentoongesteld in 'De slinger van geluk'. Vooral kinderen onder de 13 en mensen boven de 50 jaar worden uitgenodigd om hieraan een bijdrage te leveren door een tekening, opstel of gedicht over 'geluk' te maken. Stuur uw inzending **vóór dinsdag 1 juni** op A4, liefst al voorzien van een plastic multohoesje, en vermelding van naam, leeftijd en adres naar Humanistisch Verbond, Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam.

Homo-Lesbisch Ontmoetingsweekend

De Homo-Lesbische Werkgroep van het HV en Driekant, die al jarenlang met veel succes de bekende Ontmoetingsweekenden organiseert, heeft voor de week van **vrijdag 2 t/m 9 juli**, de beschikking over een klein hotel in het gezellige La Roche in de Belgische Ardennen. Alle activiteiten, zoals wandeltochten, mountainbiken en een kanotocht, vinden plaats onder professionele begeleiding. Daarnaast is er ruimte voor eigen inbreng en kun je alleen of met anderen van alles ondernemen. Bel voor informatie en deelname met 0317-617536.

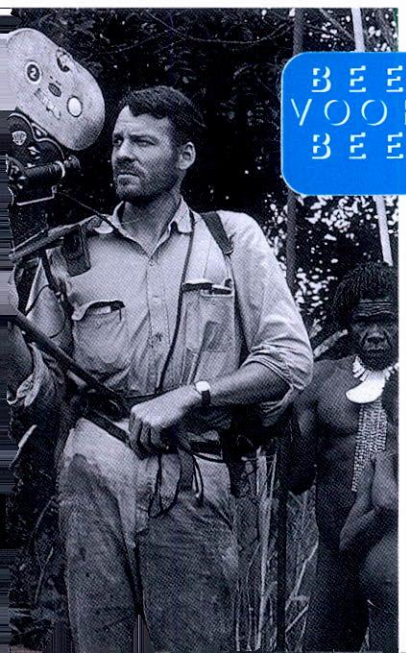

Sluitingsdatum
volgend nummer van deze rubriek:
4 mei

CRYPTOGRAM

Evert Wassenaar

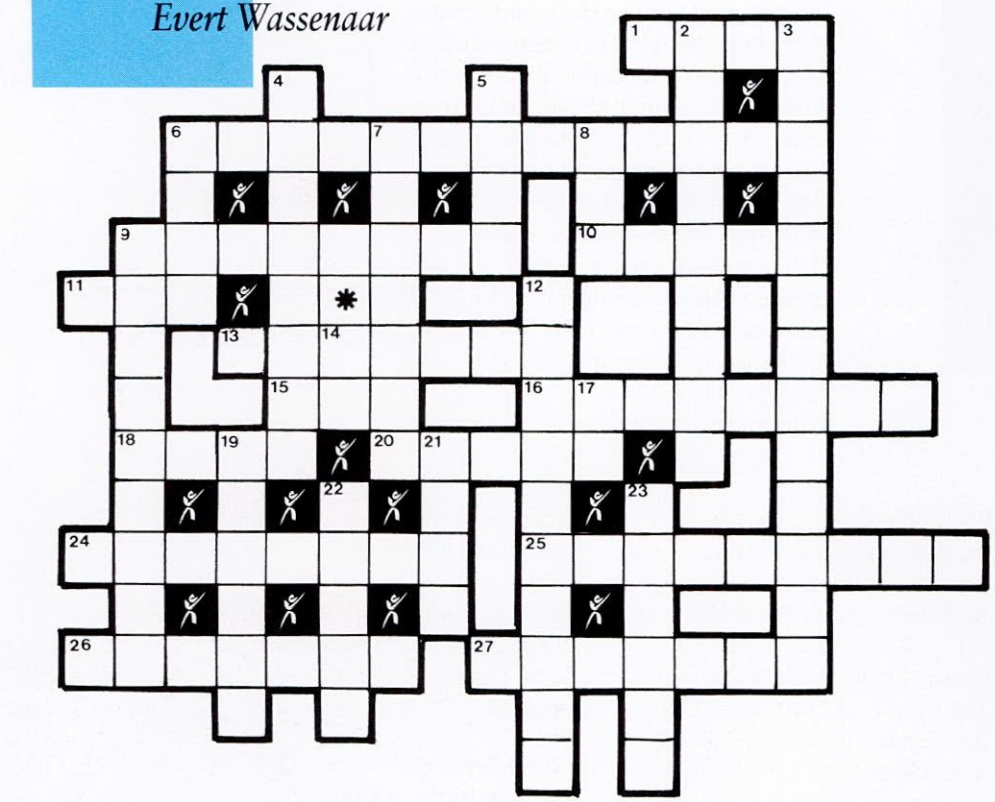

1	9	21	17	6	17	24	25	15	10	21

Horizontaal

1 Ieder deeltje van een gentleman. (4)
6 Topcrimineel. (13)
9 Erge luchtvochtigheid. (8)
10 Dit weten is het veiligste geloof. (5)
11 Kookgod. (3)
13 Jongetje van alles. (7)
15 Oppervlakkige liefkozing. (3)
16 Massavoerman. (8)
18 Rijk, maar wie het heeft is uit zijn humeur. (4)
20 Loodrecht, maar ook bekrompen. (5)
24 De paarden beginnen en eindigen met een optocht. (8)
25 Groene nakomelingen. (9)
26 Heeft hij wèl brood? (7)
27 Geleidelijke achteruitgang. (7)

Verticaal

2 Die kun je niet dronken voeren. (9)
3 Bruid op afstand. (13)
4 Brengt schade toe. (8)
5 Sommigen hebben er meer dan één pijl op. (4)
6 Files in Noord-Brabant. (4)
7 Dit knaagdier zorgt voor opschudding. (7)
8 Europeaan die in Frankrijk het einde is. (3)
9 Verzuimde betrekkingen. (9)
12 Een beetje achterbaks beslissen. (10)
14 Kun je doen en laten. (2)
17 Klein meisje, nog geen meter. (2)
19 Waardeloze loten hechten. (6)
21 Geliefd in combinatie met wijn. (4)
22 Geestelijke in bed. (5)
23 Gezellige man, ook in Wenen? (6)

Win een boekenbon!
De redactie verloot een boekenbon onder de inzenders van het juiste, gezochte woord (onder het cryptogram). Stuur uw oplossing vóór 14 mei naar: Redactie Humanist, Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam. De winnaar krijgt bericht en wordt in de volgende Humanist vermeld.

Oplossing cryptogram maartnummer

Horizontaal

1 peter, 6 drinkebroer, 9 aartsvader, 10 Pa, 12 BOM-moeder, 13 oomzegger, 15 ome, 16 doei, 17 oudoom, 18 orde, 19 moer, 20 neven, 21 Ma, 22 Moe, 23 neef, 24 zuster.

Verticaal

1 pleegvader, 2 kunstmoeder, 3 draagmoeder, 4 Bredero, 5 heeroom, 7 fra, 8 meter, 10 pleegmoeder, 11 regelneef, 12 broer, 14 ouders, 17 Opoe, 18 oom, 19 Moes.

Het gezochte woord was: HOOFDMAN
Boekenbon gewonnen door: J. Bontius uit Leeuwarden.

Humanist is een uitgave van het Humanistisch Verbond, 53-ste jaargang nr. 5 mei 1999.

Redactieadres:
Postbus 75490, 1070 AL Amsterdam.
Tel.: 020 - 5219030
e-mail:
humanist@lb.humanistischverbond.nl

Kantooradres:
Sarphatikade 13, Amsterdam.
Fax: 020 - 5219080
Algemene informatie:
Tel: 020 - 5219000

Redactie:
Marjan Slob (hoofdredacteur)
Mirre Bots
Saskia van Loenen (Denken & Doen)
Leonie van den Schoor

Vormgeving en Prepress:
Brouwer Digitaal, Utrecht
Marja Mans

Medewerkers aan dit nummer:
Alice Broeksma, Gert van Dijk, Régine Dugardyn, Els Govers, Niels de Hoog, Erik Kottier, Chris Pennarts, Paul Romijn, Hans van den Tillaart, Evert Wassenaar

Foto omslag:
Chris Pennarts

Redactiecommissie:
Peter van Agteren, Marleen Janssen Groesbeek, Jan Haasbroek, Saskia ter Kuile, Hans Martens, Willem Offenberg

Druk:
Hoonte Bosch en Keuning, Utrecht

Internet:
De Humanist wordt op Internet aangekondigd op de HV-Homepage: http://www.human.nl/hv

Teletekst:
De Humanist staat regelmatig aangekondigd op teletekst 325

Gesproken Humanist
De Humanist wordt ook ingesproken op cassette. Een jaarabonnement kost *f*55,-. Aan te vragen bij: Centrum voor gesproken lectuur, Tel. 0486 - 486486

Opzegtermijn:
Lidmaatschappen en abonnementen lopen automatisch door tenzij vóór 1 november schriftelijk opgezegd.

Advertenties:
Uitgeverij Recent, Den Haag
Tel. 070 - 3385400
Fax 070 - 3587299

De Humanist wordt gedrukt op lichthouthoudend mc papier, chloorvrij.
ISSN: 0025-9489

Verras iemand met een cadeau-abonnement op de Humanist!

Kent u iemand die de Humanist graag zou lezen? En wilt u hem of haar een jaarabonnement van ƒ55,- schenken? Vraag dan snel de kaart voor een cadeau-abonnement aan. Op de kaart is ook ruimte voor een persoonlijke wens of boodschap aan de ontvanger van het cadeau. Eén telefoontje naar de Humanist is genoeg: 020 - 5219030.

Humanist, voor een andere kijk op uw leven.

Maak kennis met het Humanistisch Verbond

De **Humanist** kent u natuurlijk al. U kunt voor ƒ55,- per jaar een abonnement nemen. Een proefabonnement (drie nummers voor een tientje) is ook mogelijk.

Voor lezers met interesse voor wetenschap en cultuur is er het kwartaalblad **Rekenschap** (vanaf ƒ50,- per jaar).

U kunt ook **donateur** van het Steunfonds Humanisme worden. Het Steunfonds is een werkstichting van het HV met als doel het verwerven en beheren van financiële middelen. Als donateur ontvangt u twee keer per jaar informatie over projecten en activiteiten van het HV met een acceptgiro. Zo kunt u per keer beslissen of u een financiële bijdrage wilt geven.

Lid worden van het Humanistisch Verbond biedt nòg meer voordelen! U krijgt negen keer per jaar de Humanist in huis. En ontvangt regelmatig nieuws over activiteiten bij u in de buurt. Als lid helpt u bovendien bij het instandhouden van geestelijke verzorging, uitvaartbegeleiding, relatievieringen en humanistisch vormingsonderwijs. Het lidmaatschap kost ƒ100,- per jaar; jongeren tot 27 jaar en mensen met een minimuminkomen betalen een lager tarief (resp. ƒ40,- en ƒ55,-).

Het HV heeft verschillende **folders en brochures** die u meer informatie geven. Interesse? Bel publieksvoorlichting 020 - 521 90 90. Of gebruik de bon in deze Humanist!

DE MOOISTE STUDIE

IS DE MENS

Humanistiek: een nieuwe menswetenschap

Humanistiek is de studie die vanuit humanistische perspectieven de mens en zijn vragen centraal stelt. Tijdens de opleiding worden disciplines als filosofie, ethiek, psychologie, sociologie, pedagogiek, geschied- en religiewetenschappen met elkaar verbonden en leer je zodoende de mens en zijn vragen zeer breed benaderen. Datgene wat je aan theorieën leert, kun je in deze zesjarige 'wetenschappelijke beroepsopleiding' ruimschoots in de praktijk toetsen. Daarna, als doctorandus in de Humanistiek, kun je aan de slag als professionele begeleider bij ethische en zingevingsvragen, zowel aan individuen als organisaties, maar ook op beleids- of managementsniveau.

Studenten die reeds een andere opleiding voor hoger onderwijs hebben afgerond kunnen in aanmerking komen voor een verkort programma. Naast de reguliere opleiding biedt de UvH ook andere studiemogelijkheden zoals contractonderwijs.

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
UTRECHT

Voorlichtingsdag

De eerstvolgende (tevens laatste) voorlichtingsdag van dit academisch jaar vindt plaats op zaterdag 5 juni van 11.00 tot 15.30 uur.

Proefcolleges (ter aanvulling op de Meeloopdagen)

Daar de vraag om een Meeloopdag bij te wonen het aanbod overtreft, organiseren wij op 3, 10 en 17 juni, van 09.45 tot 14.30 uur, speciale collegedagen waaraan per keer ± 50 geïnteresseerden kunnen deelnemen.
Opzet: 's ochtends een inleiding in de studie Humanistiek gevolgd door een college. Na de lunch vinden de werkgroepen plaats.

UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
JAAR X
1989-1999

Meer informatie?

Bel ons op (030) 239 01 00, bezoek onze website www.uvh.nl, of stuur de bon in.

BON

Hmei99

- ☐ Ik kom naar de voorlichtingsdag op 5 juni
- ☐ Stuur mij informatie over de opleiding
- ☐ Stuur mij informatie over de proefcolleges

Naam (voornaam voluit): _____

_____ M/V

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

Stuur naar de Universiteit voor Humanistiek, Antwoordnummer 4031, 3500 VB Utrecht
(postzegel niet nodig)